

Reflections from the baths: Technical details related to water and heating systems of the baths in historical documents

Tuba AKAR¹, ORCID: 0000-0002-9193-5615

Abstract

Baths which were offering the opportunity to bathe in a hot space with hot water, were built as masonry with technical details related to water and heating systems. These buildings that were an important part of social life in the Ottoman period, and therefore they were the subject of many historical documents. These documents could be written documents such as edict, fatwa, kadi registry, repair costs, as well as visual documents such as drawings, sketches, miniatures, photographs, and they recorded the baths from different angles. This article, based on the visual and written archival documents, aims to investigate the technical details related to water and heating systems of baths by questioning these historical documents together with existing bath buildings. These details, which are reflected in historical documents, will contribute to the literature in terms of terminology, materials and technical solutions regarding bath buildings. These details are discussed by questioning through the cases of baths built in the Ottoman period in Anatolia and reached today. With this study, it has been revealed that archival documents are important sources that can include the functioning of the baths and the technical details. These buildings, which are cultural assets that are used or not used in their original function today, need to be conserved together with their details. This article also aims to transform these technical details of the baths, which are reflected in historical documents, into usable information to analyze the building correctly and to carry out correct conservation practices.

Highlights

- Historical documents contain important information about the technical details of the water and heating systems of the baths.
- Baths can be better analyzed by evaluating written and visual historical documents together with the information obtained from the building.
- This evaluation can be used as academic and practical information during the conservation process of the baths.

Keywords

bath; historical documents; water system details; heating system details; conservation

Article Information

Received:

17.05.2021

Received in Revised Form:

13.07.2021

Accepted:

26.07.2021

Available Online:

29.07.2021

Article Category

Research Article

Contact

1. Mersin University, Faculty of Architecture, Mersin, Turkey
tubaakar@mersin.edu.tr

Hamamdan yansıyanlar: Belgelerde hamamın su ve ısıtma sistemine ilişkin teknik detaylar

Tuba AKAR¹, ORCID: 0000-0002-9193-5615

Öz

Hamamlar, sıcak su ile sıcak mekânda yıkanma imkânı sunan, kâgir olarak inşa edilmiş, suya ve ısınmaya bağlı teknik detayları geliştirilmiş olan yapılarıdır. Osmanlı döneminde toplumsal hayatın önemli bir parçası olan bu yapılar, bu özelliklerinden ötürü de tarihi birçok belgeye konu olmuşlardır. Bu belgeler ferman, fetva, kadı sicili, tamir keşfi gibi yazılı belgeler olabildiği gibi, çizim, kroki, minyatür, fotoğraf gibi görsel belgelerdir ve hamamları farklı açılardan kayıt altına almışlardır. Görsel ve yazılı arşiv belgelerine dayanarak bu makale, hamam yapılarının suya ve ısınmaya bağlı yapısal detaylarını, bu belgeler ve mevcut hamam yapıları üzerinden sorgulayarak ortaya koymayı amaçlamaktadır. Tarihi belgelere yansıyan bu detaylar, hamam yapılarına ilişkin terminoloji, malzeme ve teknik çözüm bağlamında literatüre katkı sağlayacak niteliktedir. Bu detaylar, Anadolu'da Osmanlı döneminde inşa edilmiş ve günümüze ulaşmış hamam örnekleri üzerinden sorgulanarak ele alınmıştır. Bu çalışmayla arşiv belgelerinin, hamamların işleyişi ve yapısal olarak detay çözümlerini içerebilen önemli kaynaklar olduğu da ortaya konulmuştur. Bugün özgün işlevinde kullanılan veya kullanılmayan kültür varlığı niteliğinde olan bu yapıların, detayları ile birlikte korunması gerekliliği söz konusudur. Bu makale aynı zamanda, tarihi belgelere yansıyan hamamların bu teknik detaylarının, yapıyı doğru çözümlenmek ve doğru koruma uygulamaları gerçekleştirmek için kullanılabilir bilgiye dönüşmesini de hedeflemiştir.

Öne Çıkanlar

- Tarihi belgeler, hamamların su ve ısıtma sisteminin teknik detaylarına ilişkin önemli bilgileri içerirler.
- Hamamlar, yazılı ve görsel tarihi belgeler ile yapı üzerinden elde edilen bilgilerin bir arada değerlendirilmesi ile daha iyi çözümlenebilir.
- Bu değerlendirme, hamamların korunması sürecinde akademik ve pratik bilgi olarak kullanılabilir.

Anahtar Kelimeler

hamam; tarihi belgeler; su sistemi detayları; ısıtma sistemi detayları; koruma

Makale Bilgileri

Alındı:

17.05.2021

Revizyon Kabul Tarihi:

13.07.2021

Kabul Edildi:

26.07.2021

Erişilebilir:

29.07.2021

Makale Kategorisi

Araştırma Makalesi

İletişim

1. Mersin Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi, Mersin, Türkiye
tubaakar@mersin.edu.tr

GİRİŞ (INTRODUCTION)

“Dünyanın bizden başka her tarafında, bir yapının taş kısmını meydana getirenlerle, ahşap kısmını meydana getirenler ayrı ayrı kimselerdir, dolayısıyla bu ustaların adları da değişiktir. Gerçi, bizde de taş ve tuğla ile bina yapanlara duvarcı ve hamamcı adı verilir. Birincisine gerçekten duvar yaptıkları için, ikincisine de hamam inşa ettikleri için bu adlar uygun görülmüştür.”ⁱ

Yapı türü ile anılan tek yapı ustaları hamamcıⁱⁱlardır herhalde. Bu durum hamam yapısının diğer yapı türlerine oranla teknik donanım gerektirmesinden ötürü olsa gerek. Kâgir olarak taş, tuğla ve harç kullanılarak inşa edilen hamamlarda; sıcak su ile sıcak mekânda yıkanma eylemine bağlı olarak yapının işlevsel gerekliliklerinin teknik sorunları çözülmüş olmalıdır. Muhtemel ki “hamamcı” olarak adlandırılan ve hamam inşa eden bu yapı ustaları, diğer kâgir yapılardan farklı olarak hamam yapısının teknik ihtiyaç ve detaylarını biliyorlar ve ona göre çözüm oluşturuyorlardı.

Hamamların yapısal ölçekteki teknik sorunlarını hamamcı ustaları çözümlerken, su ve ısınmaya bağlı kentsel ölçekteki sorunları daha üst düzeyde bir çözüm gerektirebilmekteydi. Söz konusu durum, kentte bulunan hamam yapısının sayısı ile bağlantılı olup, hamamın gelir getirici yapı olması durumunun bir sonucuydu. Halkın yıkanma, temizlenme ve arınma ihtiyaçlarını karşılamak üzere inşa edilen hamam yapıları, Anadolu’da Osmanlı döneminde genellikle bir vakfa bağlı, gelir getirici akar yapı olarak yapılmıştı. Bu hamamlar, her ne kadar izne tabi olarak inşa ediliyor olsalar da, gelir getirici yapı olmasından ötürü de çokça tercih edilen bir yapı türü olmuş,ⁱⁱⁱ kimi durumlarda hamam yapısının fazlalığı sorun yaratmıştı. Öyle ki; İstanbul’da suyun ve odunun azalmaması için hassa mimar başına gönderilen 1768 tarihli fermana; İstanbul’daki hamamların mahallindeki ahaliye yeter sayıda iken, akar oluşturmak amaçlı çeşitli yerlerde çifte hamam veya tek çarşı hamamı inşasına izin verilmeyip, engel olunması istenmiştir (Ahmet Refik, 1988a, 217). Bu hükümlerle, kentin su ve yakacak imkânları gözetilerek yeni hamamların yapılması fermanla yasaklanırken, mevcut hamamların tamire muhtaç olanlarının tamirine ise izin verilmiştir. Çünkü tamirat, hamam gibi suya ve ısınmaya bağlı teknik donanımı olan ve aktif bir şekilde çalışması gereken yapı türü için oldukça önemlidir. Hamamların akar niteliğinin devamlılığı için kullanımın sürekli olması, bunun için de gerekli tamirlerin ve bakımların yapılması elzem bir durum oluşturmaktadır. Buna ilişkin; akar bir yapı olarak kiraya verilmiş bir hamamın, kira süresi içerisinde yapının tamirattan dolayı kullanılmadığı durumda, tamiratla geçen sürenin kirasının kiracıdan, yani hamamın işletmecisinden

alınamayacağı fetvayla ortaya konulmuştur (Özcan, 2003, 210-212). Görülüyor ki hamamların sorunları, sadece hamamcı ustaları tarafından değil, aynı zamanda fermanla veya fetvayla padişah ve şeyhülislam nezdinde de çözülmeye çalışılmıştır.

Bu makale, hamam yapılarının suya ve ısınmaya bağlı teknik meselelerini araştırarak ve yapısal detaylarını tarihi belgeler ve aynı zamanda mevcut hamam yapıları üzerinden irdeleyerek, hamamcı ustalarının bunları nasıl yaptığını ortaya koymayı amaçlamaktadır. Böylelikle elde edilen bilgilerin hamamların korunmasına yönelik çalışmalarda; yapıları çözümlenmek, yapı üzerinde doğru izleri aramak veya izleri doğru yorumlamak üzere kullanılmasını, aynı zamanda tarihi kaynaklardan gelen bilgilerin hamamların restitüsyon ve restorasyon çalışmalarında kullanılabilir veriye dönüşmesini arka planda hedeflemektedir. Burada kullanılan belgeler tarihsel açıdan Osmanlı dönemine ait olduğundan, hamamlara ilişkin ortaya konulacak olan teknik detaylar da genel anlamda Anadolu'da Osmanlı döneminde inşa edilmiş hamam yapılarına ilişkin olacaktır.

Makale kapsamında ele alınan belgeler, görsel ve yazılı arşiv belgeleri olup, hamamların Osmanlı döneminde toplumsal hayatın önemli bir parçası olmalarından dolayı farklı yönleriyle yansımalarını içermektedir. Bu yönleriyle hamamlar, halkın temizlik, sağlık ve sosyalleşme gibi ihtiyaçlarını giderirken idari düzenlemelere, yabancıların ilgisine ve hamamların vakıf kurumu çatısı altında oluşumlarından ötürü de vakıf bürokrasisine tabidirler. Vakıf bürokrasisi hamamların tamirat ve onarımlarındaki sürecin kaydedilmesini gerekli kılar. Böylece hamamlar; mimari unsurları, kullanımları ve kullanıcıları ile birlikte tarihi görsel belge olan minyatürlere, gravürlere, çizimlere ve geç dönemlerde fotoğraflara konu olmuştur. Bununla birlikte beledi, ticari, finansal ve sosyal işleyişine yönelik düzenlemelerle de tarihi yazılı belgeler olan ferman, fetva, nizamnameler, devletinin kurumsal yazışmaları ile şer'î sicil veya kadı sicili denilen mahkeme kayıtlarına girmiştir. Hamamlarda tamiratla ilişkili eylemler ve bunların maliyetleri sicillere yansıyan tamir keşiflerinin ana konusunu oluşturmaktadır.

Bu belgelerin hamamların detaylarına ilişkin her ayrıntıyı barındırdığı iddiası yoktur. Ancak, belgelerin farklı niteliklerde, farklı amaçlarla ve farklı gruplarca düzenlenmiş olmaları, hamamları çok yönlü ele alma imkânı sunmuştur. Bununla birlikte, hamamlar su ve ısıtma sisteminin yanı sıra aydınlatma, havalandırma, buhar ve nem kontrolü ve başka birçok açıdan teknik olarak çözümleri geliştirilmiş yapılardır. Hiç şüphesiz ki makale kapsamında hamama ilişkin bütün teknik detayları ortaya koymak mümkün değildir. Ayrıca su ve ısıtma sistemine ilişkin bütün detayları ele almak da mümkün olmamıştır. Bu makale, arşiv belgelerine yansıyan ve konu ile ilişkili detaylar üzerinden bir çerçeve çizmeye çalışmıştır. Dolayısıyla makale kapsamında hamamlarda suya ve ısınmaya bağlı teknik detaylar, işte bu belgelere yansımaları üzerinden ele alınmış ve mevcut hamam yapıları üzerinden sorgulanmıştır.

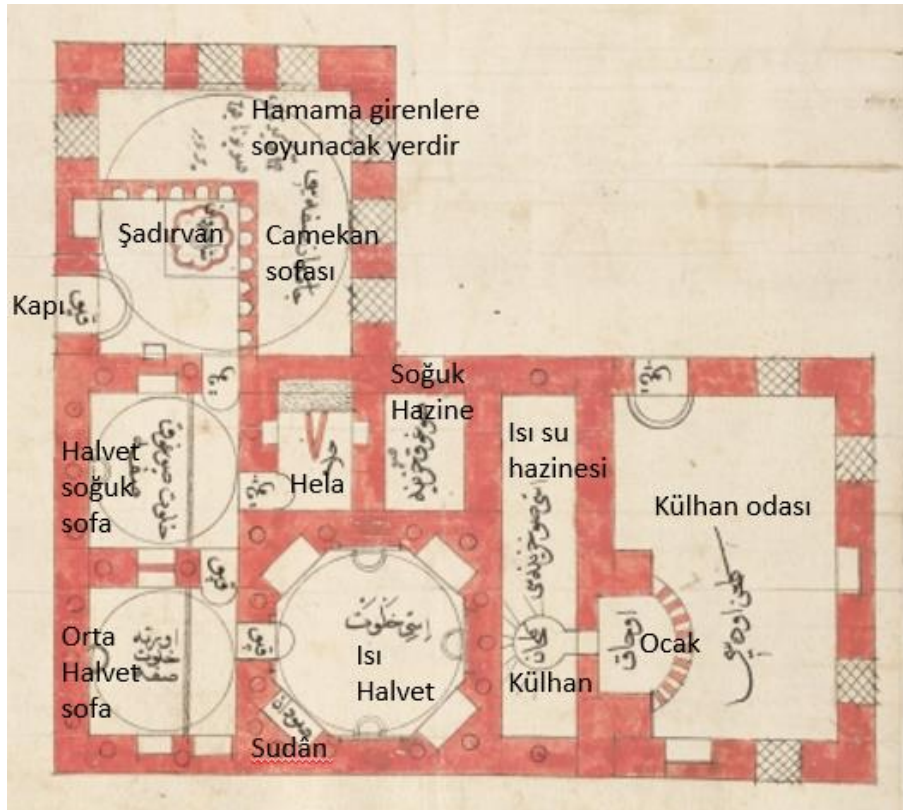
HAMAM: MEKÂNLARI VE TEKNİK GEREKLİLİKLERİ (BATH: SPACES AND TECHNICAL REQUIREMENTS)

Osmanlı döneminde yoğun olarak inşa edilen hamamlar, halka sıcak su ile sıcak mekânda yıkanma hizmeti verirken, işlevsel ve rasyonel olmak durumundadır ki, kullanıcı için uygun olurken işletmeci için de kârlı olabilsin. Bu amaçla, hamam yapısının mekânları yıkanma ritüeline bağlı gereklilikler

doğrultusunda teknik detayları çözülerek sıralanır. Mekânların su ve ısı ile ilişkileri soyunmalıkta külhana doğru artarken, bu doğrultuda teknik donanım da artmaktadır. Bunu çözmek sadece hamamcı ustalarının işi değil, mimarların da hamam yapısını bu teknik gereklilikler doğrultusunda tasarımlarını gerektirmiştir.

Arşivlerde hamam yapılarına ilişkin bulunan çizimler arasında, 1570'lerde İstanbul'a gelen Avusturya elçilik heyetinde bulunan bir ressamın albümündeki hamam çizimi, hamamı mekânları ve teknik detayları ile birlikte resmeden en detaylı örnek olması bakımından önemlidir (Şekil 1).^{iv} Avusturya Ulusal Kitaplığı koleksiyonunda cod.8615 no ile kayıtlı olan 1586 tarihli bir albümde yer alan bu çizim, albümde yer alan iki hamam çiziminden biridir. Gülru Necipoğlu (1986, 225), bu kadar ayrıntılı bir hamam çiziminin Avusturya'da inşa edilecek bir hamam için üretilmiş olabileceği görüşündedir. Bununla birlikte, bu çizimin hassa mimarlar ocağına mensup bir mimar tarafından, hatta mimarbaşı Sinan tarafından üretilmiş olduğu kanısındadır.^v Ancak hamamın inşa edilmediği konusunda herhangi bir bilgi mevcut değildir.

Anadolu'da 12. yüzyıldan itibaren inşa edilmiş hamamları inceleyen ve Mimar Sinan dönemi ve sonrasında Osmanlı'da hamam mimarisinin gelişimi ve detaylarını ayrıntılı olarak ele alan Yılmaz Önge'nin (1988) değerlendirmeleri üzerinden de ele alındığında, 16. yüzyıla ait bu çizimdeki hamamın, mekânsal olarak Osmanlı hamam mimarisinin özelliklerini taşıdığı görülür.^{vi} Sonuçta, hamam yapısının teknik ayrıntılarını detaylı olarak içeren bu çizim, mekânlara ilişkin terminoloji açısından da mevcut literatüre katkı sağlayacak niteliktedir.

Şekil 1 - 16. Yüzyıla ait bir albümde yer alan hamam planı, mekân isimleri çizim üzerine transkript edilerek (Avusturya Ulusal Kitaplığı, Cod. 8615, fol. 151)

Şekil 1.'deki hamam çiziminde "*camekân sofası*" olarak adlandırılan hamamın dışarıdan girildiğindeki ilk mekânı, kullanıcıların soyunduğu ve yıkanma eylemine hazırlandığı, yıkandıktan sonra da giyindikleri ve dinledikleri bir mekândır. Literatürde daha çok soyunmalık veya camekân (farsça soyunulan yer) olarak adlandırılan bu mekân, muhtemelen ısıtılmamasından kaynaklı olarak soğukluk olarak da adlandırıldığı görülmektedir.^{vii} Fakat hamam literatüründe soğukluk olarak bir başka mekânın daha adlandırılmış olması; soyunmalık mekânından sonraki mekânın soğukluk veya ılıklik olarak adlandırılması söz konusudur. 16. yüzyıla ait hamam çiziminde, hamamın ilk mekânı olan camekân sofasının ardından ikinci mekân "*halvet soğuk sofa*", üçüncü mekân ise "*orta halvet sofa*" olarak nitelenmiştir. Bu durumda terminoloji açısından hamamın ilk mekânı olan ve soyunulan mekânın adının soğukluk değil de soyunmalık olarak kullanımı, soyunmalıktan sıcaklığa doğru ise mekânların soğukluk ve/veya ılıklik olarak adlandırılmaları 16. yüzyıl belgesinden de yola çıkarak daha doğru olacaktır.

Soyunmalık mekânı hamamın diğer mekânlarından farklı olarak zemin altında cehennemliği olmayan^{viii} yani ısıtılmayan bir mekândır. Bu mekânın su ile ilişkisi de mekânın ortasında bulunan şadırvandan ibarettir. Soyunmalık mekânının hamamın geri kalan mekânlarından farklı olarak suya ve ısınmaya bağlı teknik detayları gerektirmemesinden ötürü olsa gerek, kimi belgelerde "*hamam ve camekân ebniyeleri inşası*" olarak, soyunmalık mekânı ayrı bir bina gibi telaffuz edilmiştir.^{ix} Bu durum hamam yapılarının soyunmalık mekânı ile diğer mekânlarının farklı yapı ustaları tarafından, yani duvarcı ve hamamcı ustaları tarafından inşa edildiğine işaret edebilir. Nitekim mevcut hamam yapılarının durumu göz önüne alındığında; birçok örnekte hamamın hamam olarak nitelenen kısımlarının günümüze daha çok ulaşmış olduğu, camekân olarak nitelenen kısımlarının ise tamamen veya kısmen yok olduğu izlenmektedir. Bu durumu soyunmalık kısmının inşa tekniğine bağlayan Aru'ya (1949, 41, 52) göre de; soyunmalık kâgir duvarlarında kullanılan malzeme ve harcın daha zayıf olmasından kaynaklanmaktadır. Hamamcı ustalarının suya ve ısınmaya karşı daha dayanıklı inşa tekniği kullanmaları, onları diğer kâgir yapı ustalarından ayırt ederken hamamların da günümüze ulaşmasında etkili olmuştur.^x

Yıkanma eylemi için hazırlanan yer olan soyunmalık mekânı ile yıkanma eyleminin gerçekleştiği sıcaklık mekânı arasında soğukluk ve/veya ılıklik olarak adlandırılan hazırlık mekânları bulunabilir. Sıcaklığa göre daha ılık olan bu mekânlar, tuvalet ve tıraşlık gibi servis mekânlarını içerirken, kimi örneklerde kurna ve sekilerin varlığı ile yıkanmanın da gerçekleşebildiği mekânlardır. 16. yüzyıla ait belgede "*camekân sofası*"ndan helanın da açıldığı "*halvet soğuk sofa*"ya (soğukluk), oradan da "*orta halvet sofa*"ya (ılıklik) geçilmektedir (Şekil 1). Mekânların boyutları ve formu ile birlikte içinde seki ve kurnanın da bulunması, bu mekânların yıkanma mekânı olarak da tasarlandığını gösterir. Ancak, kurnaları ve "*sudân*" olarak belirtilmiş su tekneleri ile asıl yıkanma eyleminin gerçekleştiği mekân, hamamdaki en sıcak olan mekân olduğu için de "*ısız halvet*" olarak tanımlanmış olan sıcaklık mekânıdır.

Hamamlarda sıcaklık mekânı genellikle göbekteşi, kurna ve sekilerin bulunduğu ortak yıkanma mekânı ile özel yıkanma mekânı olarak kullanılan halvet odalarını içerir. Bu mekânlarda sıcaklığın yaklaşık 40 derecelerde olması ve yoğun su buharından ötürü bağıl nemin de %100 olması,^{xi} yapının ısıya ve suya/neme karşı dayanıklı olmasını gerektirmektedir.

Isıya ve suya karşı dayanıklı olması gereken bir diğer mekân da su deposu ve külhan ocağıdır. 16. yüzyıl hamam çiziminde “*ısı su hazinesi*” ve “*soğuk hazine*” olarak iki su deposu bulunmaktadır. Sıcak ve soğuk su depoları örnekte olduğu gibi ayrı mekânlar olarak veya aynı mekânın içinde ayırıcı bir duvarla ayrılarak da konumlanabilir. Bu depolardan kurnalara sıcak ve soğuk su, duvarlar içinde yatayda hafif bir meyille döşenmiş olan künklerle iletilir.

Su deposunun hemen arkasında yer alan “*külhan odası*”, külhan ocağında yakılacak malzemenin depolandığı alandır. Dört pencere ve bir kapısı ile kapalı bir mekân olarak resmedilen külhan odasının su deposu cephesinde, kemerli ve yaşmaklı “*ocak*” çizilmiş ve su deposundaki kazanın altında ateşin yandığı dairesel planlı alan “*külhan*” olarak belirtilmiştir. Külhan ocağının dairesel planından yayılan ışınsal çizgiler ise, ateş ile oluşan sıcak hava ve dumanın cehennemliğe doğru yönleneceği duman menfezleridir. Bu menfezlerden, genellikle 0,70-1,50 m. yüksekliğinde olan cehennemliğe (Aru, 1949, 39) iletilen sıcak hava ve duman, yıkanma mekânların altından dolanarak döşemeyi ısıtmakta ve duvar içine yerleştirilmiş künklerle oluşturulan tütekliklerden, kısmi olarak duvarları da ısıtarak, üst örtüde dışarı atılmaktadır. 16. yüzyıla ait hamam çiziminde duvar kesiti içerisinde dairesel kesitli olarak gösterilen tüteklikler,^{xiii} aslında hangi mekânların altında cehennemliğin olduğunu da göstermektedir (Şekil 1). Buna göre soğukluk, ılıkılık ve sıcaklık mekânlarının yanı sıra sıcak su deposunun altında da cehennemlik bulunmaktadır.^{xiii} Böylece depoda bulunan su sadece külhan ocağında yanan ateş üzerindeki kazan aracılığıyla değil, aynı zamanda cehennemlikte dolaşan sıcak hava ile zeminden de ısıtılmaktadır.

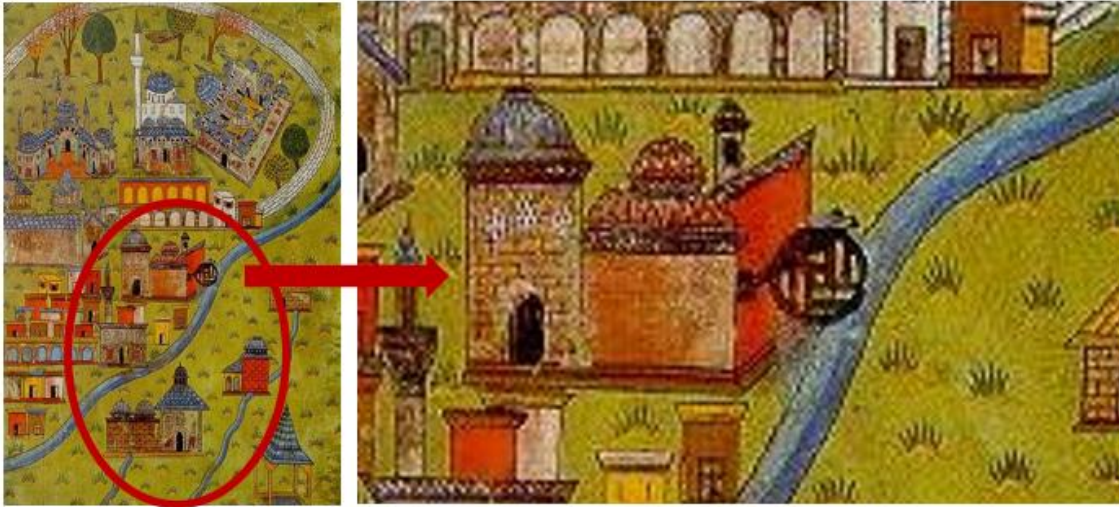
BELGELERDE HAMAMLAR: SUYA VE ISINMAYA İLİŞKİN TEKNİK DETAYLAR (BATHS IN HISTORICAL DOCUMENTS: TECHNICAL DETAILS RELATED TO WATER AND HEATING)

Hamam yapısının inşası da, sonrasında işletmeciliği de profesyonelliği gerektiren bir işti. Bir hamamın işler olabilmesi, yapının inşasında iyi çözümlenmiş teknik detaylarının yanı sıra, kullanım sürecinde de bu detayların çalışır olmasını gerektirmeliydi. Birçok belgede telif edilmiş “*hamamın suyunun mutedil*” ve “*hamamın sıcak olması*”ndan sorumlu olan hamamcılarının, hamamın sorunlarına da hâkim olması ve bunları gidermek için gereken tamirleri zamanında yaptırması önemliydi.^{xiv}

Tamiratın niteliği ve ölçeği hamamın işlerliği açısından mühimken, gereken tamirat hamam yapısının asli yapısal unsurlarından ise burada sadece hamamcı değil, aynı zamanda hamamın vakfı da sorumluydu. Nitekim büyük ölçekli tamiratlar veya su ve ısıtma sistemi ile ilgili tamiratlar sürecinde yakılmayan hamamın, eski sıcaklığına kavuşması da vakfının sorumluluğundaydı. Soğumuş olan hamamın tekrar işler hale gelmesi için ısıtılması işlemi belgelerde “*hamam kızdırması*” olarak belirtilmekte ve hamam kızdırması için harcanan odun bedelinin de tamirat masrafları içerisinde yer alarak vakıf tarafından karşılandığı görülmektedir. Örneğin Âsûde Sultan Vakfı’na ait çifte hamamın 1618 tarihli tamir keşfinde, 2500 akçe hamam kızdarmasına harcanırken, hamam kızdırması eyleminin de dört gün boyunca külhanın sürekli yakılması ile oluştuğu belgeden anlaşılmaktadır.^{xv} Ayrıca şunu da belirtmekte fayda vardır ki, hamamda yanan odun verdiği ısı ve yanma süresi itibarıyla özellikli olan, kütük niteliğindeki hamamcı odunudur.^{xvi}

Hamam kızdırması yıkanma konforu açısından gerekliydi, ama bir hamamın işler olabilmesi için en önemli şeyin su olduğu açıktı. Hamam suyunun daim olmasından vakıf sorumluydu, aksi halde hamam suyunun kesik olup da işlemediği süreler için kira talep edemezdi (Özcan, 2003, 214-215). Bu sebeple hamama sürekli su temini sağlanmalıydı. Hamama gelen su, ya yakınındaki nehir, dere gibi bir akarsu kaynağından, ya hamama veya vakfına ait su kuyusu veya sarnıcından, ya da şehir su sisteminden sağlanabilmekteydi.^{xvii} Bu kaynaklardan elde edilen su, hamamın deposuna dolaplar, su kanalları veya künkler ile ulaştırılırdı.

Hamama su teminine ilişkin görsel ve yazılı belgeler ile yapılardan gelen bilgiler konuyu açıkça ortaya koymaya yardımcıdır. Örneğin Matrakçı Nasuh'un Eskişehir minyatüründe resmedilen üç hamamdan birine yakınındaki akarsudan su dolabı ile temiz suyun temin edildiği, hatta ahşap olduğu anlaşılan su dolabının aldığı suyu, ahşap kanalla doğrudan hamamın su deposuna aktardığı görülebilmektedir. Su kenarında olmayan diğer iki hamama ise muhtemelen kanal veya künklerle oluşturulan su yolu ile suyun ulaştırıldığı anlaşılır (Şekil 2). Nitekim Konya'da Kürkcü Hamamı'na su getiren suyollarının 1715 tarihli tamir keşfinde, 2200 künkün yenilenecek şekilde tamir edildiği, bedeli ile birlikte hesaplanarak kaydedilmiştir (Sak & Çetin, 2008, 504-505). Yine Konya'da Eski Bazar hamamı tamir keşfinde de 1352 künkün yenilendiği, bununla birlikte hamamın künklerinin de tamir edildiği görülmüştür (Sak & Çetin, 2008, 252-253). Böylece ana su kaynağından uzak olan hamamlara künklerle döşenen su yolları aracılığıyla sürekli su temini sağlanmaktadır.

Şekil 2 - Matrakçı Nasuh'un Eskişehir minyatürü ve minyatürden bir ayrıntı. Resmedilen üç hamam daire içine alınmıştır, su dolabı ile suyunu akarsudan temin eden hamam ayrıntı olarak görülmektedir (Yurdaydın, 1976'dan)

Hamama akarsu kaynağından değil de sarnıç veya kuyudan su temininin sağlandığı durumlarda ise yine dolaplar aracılığıyla suyun çekildiği çeşitli minyatürlerde izlenebilmektedir. Şekil 3'deki minyatürlerde görüldüğü üzere hamamın kuyu veya sarnıcındaki su, dolabın çarkının halata bağlı su teknesini hayvan gücüyle yukarı çekmesiyle sağlanır. Bu minyatürlerde resmedilen eylem aynı şekilde kadı sicillerine de konu olmuş, hamama temiz su sağlayan su dolabının işleyişi sicilde tariflenmiştir. 1665 tarihli kadı sicilinde İstanbul'da Gazi Atik Murat Paşa Vakfı'na ait çifte hamamın dolabını çeviren at ile bu atı süren kişinin masrafını hamamı kiralayan kişinin karşılayacağı bilgisi

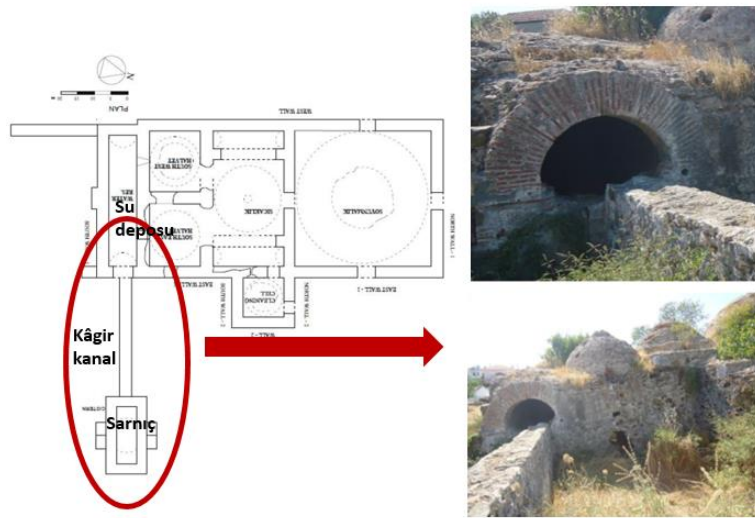

mevcuttur (Kuran, 2012, c.7 533-534). Bir başka belgede de yine aynı şekilde su temininin sağlandığı anlaşılmaktadır. 1605 tarihli bu mahkeme kaydında Bektaş Efendi Vakfı'na ait Karaköy Hamamı'nın “*dolabı urganı*”, yani su çekmeye yarayan dolap halatının tamiri, diğer başka tamiratlarla birlikte kiracı tarafından karşılanacağı kayıt altına alınmıştır (Kuran, 2012, c.5 249). Böylece hayvan gücüyle çalışan dolap aracılığıyla sarnıç veya kuyudan çekilen suyun, hamamın deposuna muhtemelen kanal veya künklerle iletildiği, hem minyatürlerde hem de Düzce köyü hamamında (Hereke Hamamı) izlenebilmektedir. Bu hamamda, Şekil 4'de de görüldüğü üzere, hemen yakınındaki sarnıçtan çekilen suyun 6m. uzunluğundaki kâgir kanal ile su deposuna ulaştırıldığı yapı üzerinden bugün de okunabilmektedir (Reyhan, 2004, 28).

Şekil 3 - Şiraz minyatürlerindeki hamam sahnelerinden ayrıntı.

Üç farklı minyatürde hamamın su temini benzer bir şekilde resmedilmiştir (Uluç, 2006'dan)

Şekil 4 - Hereke hamamı plan (Reyhan, 2004'den) ile su deposu ve sarnıç arasındaki kanalı gösteren fotoğraflar (yazarın arşivi, 2003)

Bunların haricinde şehir su sistemi üzerinden de hamamlara su sağlanması söz konusuydu. Örneğin İstanbul gibi su sistemi gelişmiş bir kentte hamamlara şehir şebekesinden su tahsisi izne tabi olup, özellikle büyük vakıflara ait hamamlarda bu izin ferman ile oluyordu. Nitekim Dârüssaâde Ağası Abbas Ağa'nın vakıf hamamına Kırkçeşme sularından iki buçuk lüle su tahsisi 1670/1671 tarihli ferman ile sağlanmıştı.^{xviii} Bununla birlikte, hamamların şehrin su şebekesinden sularını temini, özellikle İstanbul'da usulsüzlüklere de sahne olmaktadır. 16. yüzyılda, kimi zaman hamam işletmecilerinin su yolu kapılarını veya bacalarını açarak suyu hamamlarına haksız bir şekilde yönlendirdiği veya su yolu nazırına para vererek hamama daha fazla su aldıkları ve bu durumların mahalleli tarafından şikâyet konusu edildiği de görülmektedir (Ahmet Refik, 1988b, 19,25).

Görüldüğü üzere akarsu, sarnıç, kuyu veya şehrin su sisteminden hamamın deposuna ulaşan su, soğuk ve/veya sıcak olarak hamamın mekânlarına künklerle dağılmaktaydı. Soğuk su hamam içinde soyunmalık mekânında bulunan şadırvana, hela ve tıraşlığa ulaşırken, kurnalara ise sıcak ve soğuk su çoğu zaman iki ayrı hat halinde bağlanmaktaydı.^{xix}

Sıcak ve soğuk su hatları, üst üste iki sıra halinde az bir eğimle, birbirine lökünle^{xx} bağlı künklerden oluşmaktadır. Kâgir duvarda künk hattı için bırakılmış kesite yerleştirilen künkler, kurna aynalarının arkasından geçerek duvarın iç mekâna bakan yüzüne yakın olarak ilerler (Şekil 5). Künkler döşendikten sonra önü kapatılan ve sıvanan duvar yüzeyinin, tamiratlar esnasında açılarak gerekli onarım müdahalelerinin yapıldığı anlaşılmaktadır. Hem su künkleri hem de tüteklik künkleri için uygulanan bu konstrüksiyon detayı, tamir keşiflerinde tamiratın yapıldıktan sonra önüne “*zar duvarın örülmesi*”, yani ince bir duvar örgüsü ile kapatılması şeklinde ifade edilir.^{xxi} Böylece su ve duman taşıyan künklerin süreç içerisinde tamiratları gerektiğinde, künklerin önünde yer alan ince duvar rahatlıkla açılarak tamiratın yapılmasına imkân sağlar.

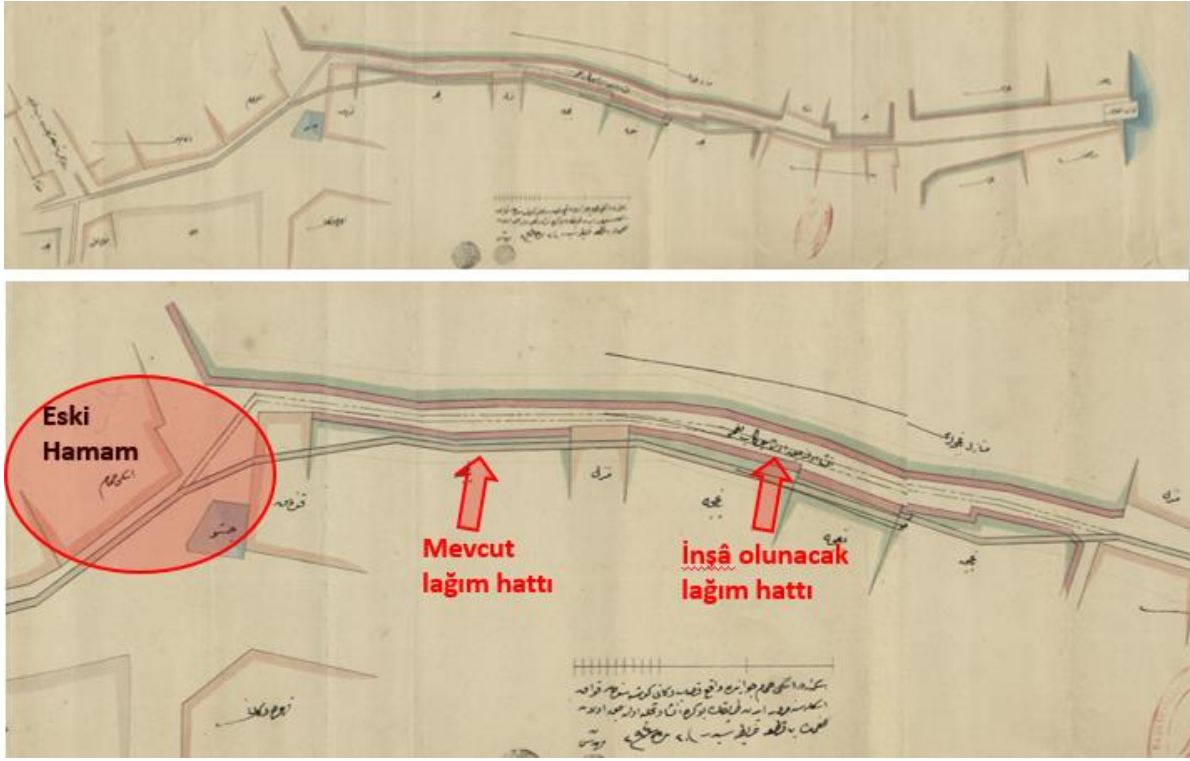
Şekil 5 - Hamamlarda künklerden oluşan yatayda su hattı ve düşeyde tüteklik hattının yerleştiği duvar kesitleri (soldan sağa; 1. Bergama'da bir hamam, 2005, 2.-5. Niğde Yeşilburç köyü hamamı, 2020, 3.-4. Sivrihisar Gavur Hamamı, 2006)

Hamamda temiz suyun dolaşımı kadar, kirli suların da toplanıp atılması önemliydi. Ne de olsa hamama giren temiz su kadar kirli su da dışarı çıkmalıydı. Künklerle kurnalara ulaşan temiz su, kullanım sonrasında döşeme üzerinde yer alan küçük kanallar veya döşeme eğimi ile birlikte helaya doğru yönelmekte, aynı zamanda şadırvandaki su da döşeme altından künklerle ana gidere bağlanmaktaydı (Önge, 1995, 45-46). Belgelerde hamamın “*çirk-âb*”ı olarak tanımlanan atık suların, “*kârîz*” veya “*kârgir binalı kârîz*” olarak adlandırılan kanallarla ana lağıma veya denize ulaşması söz konusuydu. Ayrıca, hamam atık su kanallarının temizlenmesi, yenilenmesi, ayrılması gibi işlemler belgelerde “*çirk-âb yolunun tathir*”, “*tathir ve tefr*” olarak tanımlandığı, kirli suyun tahliyesine hamamın işlerliği kadar çevre hijyeni açısından da önem verildiği görülmektedir.

Şekil 6 - Sivrihisar Gavur Hamamı'nda atık su çıkışı (yazarın arşivi, 2006)

Konu ile ilgili belgelerden ilki 1696 tarihli bir kadı sicilidir. Sicilde, Yusuf Efendi Vakfı'na ait hamamın atık sularının, İsak adlı Yahudi'nin atık yoluna set örmesi ile yön değiştirip mahallelinin kapısının önünden akarak zarar verdiği belirtilmiş ve giderin eski haline dönüştürülmesi talep edilmiştir (Kuran, 2012, c.8 399-402). Dava metninden anlaşıldığı üzere, hamam gider yolu kimi evlerin ve bahçe duvarlarının altından geçerek denize ulaşmaktadır. Kasım 1792 tarihli bir başka belgede ise; Bâb-ı'âlî yakınlarında bulunan Yeni Hamam, Şengül Hamamı, Büyük ve Küçük Ağa hamamlarının lağımlarının temizlenmesi ve ayrılması işlemine yönelik keşif yapılmıştır. Burada hamamların ana lağıma bağlanması, yeni açılacak bacalar ve yolda yapılacak hafriyatın neticesinde yolun tekrar döşenmesine ilişkin kalemlerin keşfi hesaplanmıştır.^{xxii} Üsküdar'da Eski Hamam'ın lağımının yeniden inşasına yönelik 8 Nisan 1878 tarihli bir belgede ise eski lağım yolunun evlerin ve duvarların altından geçtiği ve sorunlar doğurduğu belirtilerek, yenilenecek olan lağımın, yolun ortasından geçirilerek Kavak İskelesinden denize akıtılması, krokide güzergâhı ile birlikte belirtilmiştir (Şekil 7).^{xxiii} 11 Temmuz 1878 tarihli aynı konunun başka bir yazışmasında ise, yapılan keşif neticesinde lağım güzergâhı ve yapılacak işleme bağlı olarak iki farklı keşif bedeli çıkarılmıştır.

Şekil 7 - Üsküdar'da bulunan Eski Hamam'ın da bağlandığı lağım hattının yeni güzergâhını gösteren kroki (üstte) ve krokiden ayrıntı (altta) (BOA, ŞD.687-20)

Hamamın atık sularının tahliyesi erken tarihlerde fetvalara konu olup düzenlenirken, daha geç tarihlerde nizamnamelerde ele alınmıştır. Buna ilişkin olarak; hamam atık sularının mezarlıklara akıtılmaması veya bostanlara akıtılarak sebzelerin sulanmaması yönünde fetva verilmiştir (Özcan, 2003, 215-216). 20 Nisan 1859 tarihli Sokaklara Dair Nizamnamede ise hamamların sularının künkler ile doğrudan ana lağıma isale olunması gerektiği ve asla her ne surette olursa olsun hamam atık sularının yola, bahçeye veya avlulara dökülmeyeceği belirtilmiştir (Ergin, 1995, 1795). Böylece hamama giren temiz su kadar, hamamdan çıkan atık su da hamamın çözülmesi gerekli teknik detayları arasında yer almıştır.

Hamamlarda suya bağlı bir başka teknik konu da suyun yalıtımı meselesidir. Hamamın iç mekânlarında suyun/nemin yapının beden duvarından uzaklaştırılması genellikle horasan harcı denilen hidrolik nitelikli sıva ile sağlandığı bilinmektedir. Kireç ve tuğla (kırığı ve tozu) esaslı olan ve horasan olarak adlandırılan su geçirimsiz özellikli bu sıvanın, hamamlarda suyun temas ettiği kotlara bağlı olarak birden fazla katman halinde uygulandığı Böke'nin ve arkadaşlarının yürütmüş olduğu araştırmalardan, harç ve sıvaların içerikleri ve özellikleri bağlamında detaylı bilgi edinmek mümkündür.^{xxiv} Genellikle hamam iç mekânlarındaki harç ve sıvaları analiz eden bu çalışmalardan, Aydın Eski Hamam sıvalarını ele alan çalışmada, hamamın su deposunun zemin ve duvarlarının tonoz hizasına kadar horasan sıvayla, tonozun ise kireç sıva ile sıvandığı belirtilmiştir (Gürhan, Sağın ve Böke, 2017). Nitekim su deposunun zemin ve duvarlarının su ile sürekli temas etmesi, bu mekânın yalıtımının yapısal anlamda ayrı bir öneme sahip olmasını gerektirmelidir. Çünkü bu durum külhanın işlerliği, hamamın ısınması ve ısınma ekonomisi açısından da gerekli bir detaydır. Buna

ilişkin olarak arşiv belgelerinde su deposunda horasan sıva üzerine lökün ve kalay ile birlikte ayrıcalıklı bir uygulama yapıldığı tespit edilmiştir. Belgede hamam sıcak su deposunda “...*horasanlı cilalı sıva ve üzerine lökün ve kalay tecdidi...*” uygulaması, soğuk su deposunda ise “...*cilalı sıva tamiri ve üzerine bi'l cümle lökün ve kalay tecdidi...*” uygulaması tariflenmiştir.^{xxv} Bir başka belgede ise “...*sıcak ve soğuk bazinesi derünuna lökünlü cilalı sıva tecdidi...*” denilmektedir.^{xxvi} Belgeler su depolarında yalıtımı sağlayabilmek için horasan sıva üzerine, kireç, bezir yağı ve pamuğun tokmaklanarak karıştırılması neticesinde ele edilen ve lökün tabir edilen ve daha çok künklerin birleştirilmesinde kullanılan macunun da sıva olarak uygulandığını göstermektedir. Bununla birlikte bunların üzerine “kalay” uygulamasının ve aynı zamanda “cilalı sıva” tabirinin ne olduğu konusunda şu aşamada bir fikir yürütülememiştir.^{xxvii} Ancak Celal Esad Arseven hamamcı derzini (2017, 75); “*divarların taş aralıklarını ketenli harç ile sıvayub perdâh etmek*” olarak açıklamaktadır. Buradaki ketenli harç belgedeki horasan üzerine yapılan lökünü ve kalay uygulaması da bir nevi perdâhı mı nitelemektedir?

Su deposunda yalıtımının özellikli olması külhana su sızması için önemlidir. Külhan ocağında yanan ateş ile su arasında, belgelerde “*kazgan / nuhar kazgan*” olarak nitelenen bakır kazan bulunmaktadır. Bu bakır kazanlar; 3-7 mm. kalınlığında, birden fazla bakır levhanın perçin veya bakır kaynağı ile birleştirilmesi ile oluşturulmuş, 1,5-2 m., hatta 2,4 m.’ye varan çaplarda, dairesel planlı, ortası bombeli kazanlardır (Şekil 8).^{xxviii} Külhan ocağı üstündeki bakır kazanın ateşin şiddeti ve kullanım sebebiyle zaman içerisinde harap olup, delinip, külhan ocağına su sızdığını ve hamamın kızması için daha fazla odun kullanılmasına sebep olduğu, bundan dolayı da gerekli tamirat veya yenileme işlerinin tamirat keşiflerine şu şekilde yansıdığı görülmüştür:

“...hamâm-ı merkumun nuhas kazganı kesret-i isti'mâl ve şiddet-i nar sebebiyle fenâ-pezîr ve muhtâc-ı tecdîd...”,^{xxix} “...hamam-ı mezbûrun külhânı kurbunda ve kazganı etrâfında akâr yeri olup sâbikan yevmî üçer dörder çeki odun ile kızarken su inmekle yevmî yedi sekiz çeki odun yapıp yine hamam kızmaz oldu...”^{xxx}

Şekil 8 - Külhan kazanları; (soldan sağa) 1. Birgi Osmanlı hamamı su deposunun içinde yerinde bulunan kazan (yazarın arşivi, 2005), 2. Kastamonu Dede Sultan Hamamı kazanı, kazanın yanı ve ateşin üzerine gelen kısmı görünmekte (Bayraktar, 2017, 113), 3. Piriştine’de (Kosova) bir hamamın külhan kazanının yarısı (Ayşıl Yavuz arşivi)

Hamam kazanının zaman içerisinde harap olması, kazanın belli aralıklarla değişimi ve/veya tamirini gerektirmelidir. Ancak, değişim veya tamirat için kazanın su deposundan çıkarılacağı veya yenisinin girdirilebileceği boyutta bir açıklığı yoktur. Su deposunun genellikle, hamamın sıcaklık kısmından

ulaşılan, ahşap kanatlı küçük bir açıklığı (Şekil 9) söz konusudur^{xxxı} veya kimi hamamlarda su deposunun üzerinde küçük bir mazgal/delik mevcuttur. Bu açıklık veya açıklıklar depodaki suyun kontrolü, buharın içeri alınarak sıcaklık mekânının ısınması ve su deposunda oluşabilecek buhar basıncının düşürülmesi ve de gerekli tamiratlar için depoya ulaşımı sağlamak amacıyla gereklidir. Bu açıklıkların boyutları bir insanın geçişine ancak izin verebilecekken, 1.5-2m. çapındaki kazanın çıkarılması ve yeni kazanın nakli için yeterli bir açıklık değildir. Bu durumda hamam kazanının değişmesi gerektiğinde nasıl ulaşıp, değiştirileceğine ilişkin hamamcı ustaları nasıl bir çözüm oluşturmuştu sorusu doğmaktadır.

Şekil 9 - Sıcaklıktan su deposuna olan açıklık; hamam minyatüründe (Zenenname, Enderunlu Fazıl) ve Sivrihisar Kumacık Hamamı'nda (yazarın arşivi, 2006)

Bu soruya ilişkin cevap, bir tamir keşfinde kazan değişimi ile birlikte yapılacak işlerin tarifi ve bedel hesaplaması içerisinde yer almaktadır. Bâb-ı'âlî'de bulunan hamamın kazanının yenilenmesi ve çeşitli tamiratlarını içeren 4 Mayıs 1802 tarihli tamir keşfinde,^{xxxii} hamamın harap olan kazanının çıkarılması için külhan ocağının üzerindeki duvarın yıkılması ve sonradan yeniden kâgir duvarın örülmesi için yapılan keşif şu iş kalemlerini içermektedir:

“...Hazne hâricinde külhân ağzı fevkinde kazgan ihrâc olunacak mahalde duvarın feshi ve yine mahallerine taş ve tuğla ile mahlût kargır duvar tecdîdi ve zahrine tuğladan zar inşası / 1800 (guruş)

Külhan-ı mezkûrun ağzı tarafeynine (iki tarafına) od taşından kürsü vaz'ı ve mahallerine ücret-i vaz'ıyyesi/ 1800

Ağzı mezkûr üzerine tebdili iktizâ eden kezalik od taşından devr açma yekpare ağızlık kemeri tecdîdi ve mahalline ücret-i vaz'ıyyesi / 3000

Külhan derûnunda kademelik od taşından iki aded zar tebdîlima'a üstadiyyesi / 2400...”

Burada hamam kazanının, külhan ağzının üstünden açılarak alındığı ve kazanın çıkarılması sırasında külhan ağzında gerekli tamiratlar ve ağzlık kemerindeki tamiratlar fiyatlandırılmıştır. Bu belgeye dayalı olarak hamam kazanlarının çıkarılmasının külhan ağzı tarafından, ocak kapağının hemen üzerindeki duvarın yıkılarak eski kazanın çıkarılıp,^{xxxiii} yeni kazanın monte edilmesi ve sonrasında ocakta, duvarda ve ağzlık kemerindeki hasarın giderilmesine yönelik işlemlerin yapılması ile sonuçlandığı görülmektedir. Önge'nin (1995, 45) belirttiği; XII. ve XIII. yüzyıl hamamlarında görülen ve külhan cephesinde kazanın geçebileceği genişlikte ve yükseklikte kemerli bir boşluğun oluşturulduğu ve kazan yerine takıldıktan sonra buranın ince bir duvar ile örülmesi uygulamasının, 19. yüzyılın başında da halen devam ettiği anlaşılmaktadır. Bu uygulamanın daha sonraki dönemlerde de hem inşa hem de tamirat sürecinde kullanılmış olduğu, tamir keşfi ile de belgelenmiştir. Aslında günümüzde harap durumdaki hamamlarda külhan ağzında görülen yıkımlar da; ister tamirat ve yenileme, isterse de hırsızlık amaçlı yapılmış olsun, tamir keşfindeki uygulamayı doğrulamaktadır.

Hamam kazanının haznesine oturtulduktan sonra, etrafına menfezli alçak bir duvar örüldüğü, kazanın üzerinde ısınan suyun yükselirken, bundan daha soğuk olan deponun içindeki suyun da bu menfezlerden geçerek kazanın üstüne kaydığı Klinghardt (1927, 19) ve Aru (1949, 39) tarafından çizimle desteklenerek aktarılmaktadır. Böylece depodaki bütün su, kazanın üzerinden sürekli hareket ederek eşit derecede ısınmış olur. Klinghardt ve Aru'nun aktarımından görüldüğü üzere, menfezli alçak duvar denilen öge, kazanın etrafındaki yaklaşık bir karış yüksekliğindeki boşluklu bir set örgü niteliğindedir. Günümüzde arazi çalışmalarında incelenen hamamlarda buna rastlanmamakla birlikte, kaynaklarda gösterilen bu detayın bir belgeye yansıdığı düşünülmektedir. Tamir keşfinden belirtilen uygulama şöyle tariflenmiştir: "...Kazgan-ı mezkkûr etrafında hazînenin tabanında Horasan kireç ile yilîk (?) tuğladan rıhtım makamına taban tevdîdi ve kazganı etrafına lakema (?) vaz'ı 2880 gurus".^{xxxiv} Burada su deposunun zemininde, kazanın etrafında olacak şekilde yilîk (?) tuğladan horasan harçlı alçak bir duvar örgüsü tariflenmiştir. Suyun kazan üzerinde devridaim yapmasını sağlayan bu detay, depodaki suyun bütünüyle ısınması için tasarlanmıştır. Isınan su, deponun zemin kotunda, kazan hizasında sıcaklık mekânının duvarındaki sıcak su hattına künkle bağlanır (Şekil 10).

Şekil 10 - Niğde Yeşilburç Köyü Hamamı külhanı. Külhan ağzındaki duvarın yıkıldığı, kazanın çıkarılmış olduğu ve depodan sıcak suyun çıkışını sağlayan künk görünmekte (yazarın arşivi, 2020)

Suyu ısıtan külhan ocağındaki ateş, aynı zamanda yapının ısınmasını da sağlamaktaydı. Külhandaki ateşin oluşturduğu duman ve sıcak hava, ocağın dairesel planından cehennemliğe doğru açılan menfezlerden geçerek, tütekliklerden çıkmak üzere hamamın cehennemliğine doğru hava akımıyla çekilirdi. Belgelerde “*parsa deliği*” olarak ifade edilen bu duman menfezleri, Şekil 11’de de görüldüğü şekliyle ocağın etrafında sıralanan deliklerdi. Ocakta yanan ateşin dumanı ve sıcak havası, parsa deliklerinden cehennemliğe doğru ilerlerken, külhan (ocak) kapağının açılmasıyla bir kısmı da külhan bacasından dışarı atılırdı.

Şekil 11 - Ulukışla Öküz Mehmed Paşa Külliyesi Hamamı; küllhan odası, küllhan ocak önü kemeri ve bacası, kazanın çıkarıldığı kemer açıklığı ve kazanın oturduğu hazne, parsa delikleri ve sıcak su çıkışı (yazarın arşivi, 2006)

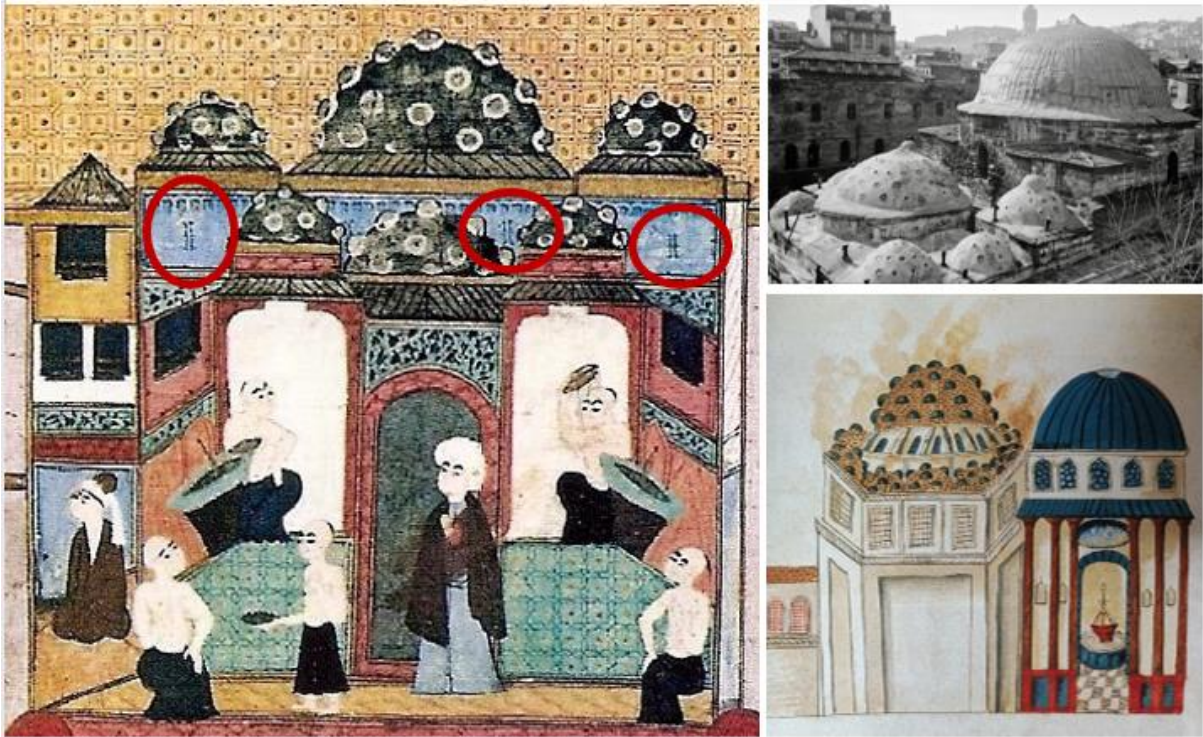
Böylece hamamı ısıtan duman ve sıcak hava, dolaştığı yerlerde birikintilere yol açmakta ve hamamın verimli çalışabilmesi için de cehennemlik ve tütekliklerin düzenli olarak temizlenmesini gerektirmekteydi. 1586 tarihli bir kadı sicilinde “...*küllhanın parsa deliklerine bin beş yüz akçe ve tüfenk deliklerini açmağa ve cehennemliğin ayırtlamağa bin akçe...*” şeklindeki ifadede, parsa delikleri ve tütekliklerin açılması ile cehennemliğin temizlenmesi bedelinin toplamda 2500 akçe olduğu görülmüştür.^{xxxv} Bu temizleme işleminde dumanın is ile birlikte oluşan kurum temizliği önemliydi, çünkü is mürekkebinin ana malzemesi olan kurum, hamamcı için aynı zamanda bir gelir kaynağı oluşturmaktaydı. Buna ilişkin bir fetvada hamamın küllhanından elde edilen kurumun hamamcıya mı, yoksa hamamın vakfının mütevellisine mi ait olduğu sorulur ve cevaplanır:

“Zeyd bir vakıf hamamı mütevellisinden isticar ve kendi odununu külhanda yakmağa küllhanın ocağında kurum hasıl olmağa ol kurumu Zeyd alub bey’ murâd etdikde mütevellii vakf ben alub bey’ ederim deyü Zeyd’e aldırmağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz.” (Özcan, 2003, 211)

Fetvadan anlaşıldığı üzere vakfından hamamı kiralayan hamamcı, külhanın ocağında yaktığı odundan oluşan kurumun da sahibidir, kurumdan elde edilen gelir de hamamcındır. Böylece, belgelerden de yansıyanlar ışığında, hamamda ısıtma sisteminin randımanlı çalışması için ocak, cehennemlik ve tüteklik temizliğinin yapılması gerekliliği ortadadır.^{xxxvi}

Yazılı arşiv belgelerine "*tüfeng/tüfenk*" veya "*tüfeng/tüfenk deliği*" olarak yansıyan ve halen halk arasında kullanılmaya devam eden, basılı literatürde ise tüteklik^{xxxvii} olarak adlandırılan mimari öge, cehennemlikte dolaşan sıcak hava ve dumanı, duvar içine yerleştirilmiş künklerle, bir baca misali dışarı atmaktadır. Ancak tüteklik biçimsel olarak klasik bir baca değildir. Tüteklik, hamamın çatısından 20-25 cm dışarı çıkan künkün üzerinin yassı bir taş veya tuğla ile kapatılması veya açılması ile hamam mekânlarının sıcaklık ayarının yapılmasını sağlayan çalışma şekli ile baca işlevi gören bir mimari elemandır (Tayla, 2007, 25, 96). Yapısal olarak zayıf bir öge olmasından ötürü yok olması veya değişmesi kolay olduğundan, özgün tütekliğin nasıl olduğunu, minyatürlerdeki yansımalarından da yararlanarak ortaya koymak mümkündür. Şekil 12'de Surname-i Hümayun'da hamamcı esnafının geçit alayını gösteren minyatürde, hamam yapısı ve işleyişi canlandırılırken tüm mimari detayları ile ortaya konulan hamamda tüteklikler, çatıda kısa paralel çizgiler olarak resmedilmiştir. Bir başka minyatürde ise, tüteklikler görsel olarak yansımazken, hamamın çatısının tümüyle tüten bir şekilde resmedilişi, tütekliklerin bilfiil çalıştığını, ancak görsel olarak tütekliklerin filgözleriyle donatılmış kubbelerin yanında hamam imajının belirgin bir ögesi olmadığını göstermektedir. Bu durum Kılıç Ali Paşa Hamamı'nın eski bir fotoğrafında da görülebilmekte, hamamın kubbeleri arasında ince ve kısa olan tüteklikler adeta kaybolmakta, hamam görselinde etkin bir öge olarak yer almamaktadır.

Şekil 12 - (soldan sağa) 1. Minyatür; Surname-i Hümayun, hamamcı esnafı geçit alayından ayrıntı, tüteklikler işaretlenmiş (Atasoy, 1997'den), 2. (altta) Minyatür, çalışan bir hamam (And, 2011'den), 3. (üstte) Fotoğraf, Kılıç Ali Paşa Hamamı (URL 1)

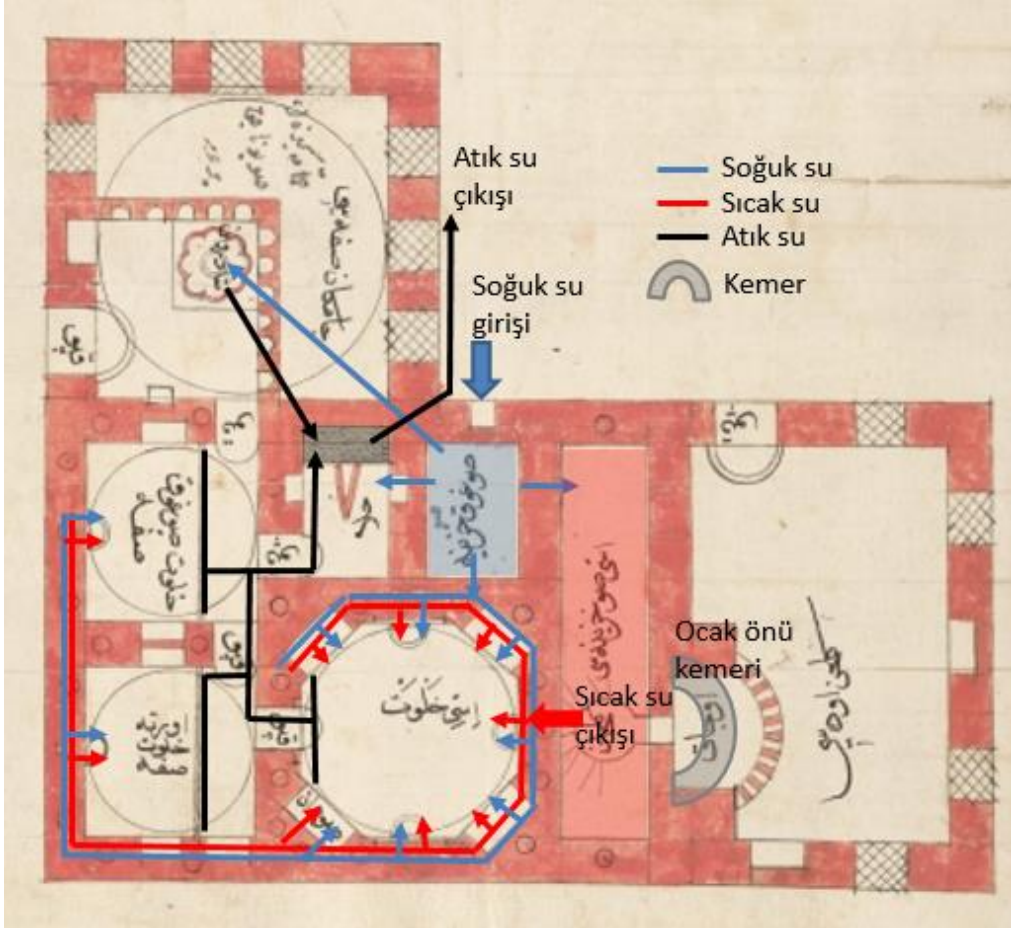
DEĞERLENDİRME (EVALUATION)

Belgelere yansıyan ve mevcut hamamlar üzerinden yapılan okumalar neticesinde, hamamın suya ve ısınmaya bağlı teknik detayları ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bu detayların bir kısmının, Osmanlı'yı ziyaret eden Avusturya elçisinin heyetinde bulunan ressamın albümündeki 16. yüzyıla ait hamam çizimine yansıdığı görülür. Çizim mimariyi detaylı olarak resmetmesiyle, ait olduğu yüzyılda ve sonrasında arşivlerde bulunan mimari çizimlerden ayrılırken, içerdiği bilgi ve çizim tekniği ile oldukça yüksek belge değerine sahip olduğu düşünülmektedir. Necipoğlu'nun da (1986 ve 2006) belirttiği gibi, muhtemelen hassa ocağına bağlı bir mimar tarafından Avusturya'da inşa edilmek üzere çizilmiş ve heyete verilmiş olan bu hamam planında (Şekil 1), hamamcı ustalarının vâkıf olduğu ama çizime yansımaya detaylar bulunmaktadır. Belki oraya gönderilecek bir hamamcı ustası tarafından hamamın inşa edilmesi veya belki de plan çizimi ile birlikte açıklayıcı bir raporla hamamın inşa ve işletim sürecinin nasıl olacağını tariflenmiş olması söz konusudur. Nitekim bu aşamada buna ilişkin herhangi bir bilgi olmamakla birlikte, makalenin bu bölümünde hamamın suya ve ısınmaya bağlı teknik detayları, kısmen bu hamam planı üzerinden, 16. yüzyıla ait bu çizimdeki hamamın teknik çözümleri ile ilgili varsayımsal bir değerlendirme ile birlikte sunulmuştur. Bununla birlikte, belgelerden yansıyanlar ışığında bir takım sorular ortaya atılmış ve bir takım genel değerlendirmeler yapılmıştır.

Belgelerde yer alan hamam inşasında genellikle, hamam ve cemekân kütlelerinin ayrı ayrı ifade edilmesi, yani tek bir bina gibi değil ayrı ayrı binaların gibi vurgulanması ve Aru'nun (1949) da gözlemsel değerlendirmeleri, bu kütlelerin malzeme ve yapım tekniği açısından farklı konstrüksiyonlar olabileceği sorusunu doğurmuştur. Isı ve su ile maruz kalan ve döşeme altında da cehennemliği bulunan hamamın hamam kısmı olarak tariflenen yapısının, yapısal dayanım açısından (ısıya ve neme karşı) daha güçlü olması gerekliliği muhtemeldir. Nitekim Şekil 13'deki çizim üzerinden de bakıldığında, duvar kalınlığı değişirse de, soyunmalık ve külhan odası duvarlarının yapının hamam kısmına birleştiği noktalarda duvar kesitinde çizgilerin olması, duvarlar arasında yapım tekniği açısından organik bağın olmadığına veya duvar örgü ve bağlayıcı malzemesi farklılığına işaret edebilir. Buradan yola çıkarak, hamamın altında cehennemlik olan kısmı ile cehennemlik olmayan soyunmalık ve külhan odası gibi kısımlarının, malzeme ve yapım tekniği açısından sorgulanması ve hatta malzeme analizleri ile desteklenerek buna ilişkin cevap aranması söz konusu olmalıdır. Belgelerin değerlendirilmesi ile oluşan bu soru, hamam çalışmalarında ele alınması ve analiz edilmesi gereken bir konuyu ortaya koyması bakımından önemlidir.

Belgelere yansıyan, klasik Osmanlı dönemi ve sonrasına ait olan hamamlarda, temiz su temini, suyun hamam içinde dolaşımı, kullanıldıktan sonra atık su olarak toplanması ve yapıdan uzaklaştırılması detayları, Önge'nin (1995) ortaya koyduğu 12. ve 13. yüzyıl hamamlarındaki detaylarla benzerlikler göstermektedir. Önge (1988) bu durumu, Sinan dönemi ve sonrasındaki hamamlara ilişkin değerlendirmelerinde de vurguladığı gibi, hamamların teknik meseleleri yüzyıllarca değişmeden, kısmen gelişerek geldiğini, benzer detayların her dönemde uygulanmış olduğunu söylemek mümkündür. Günümüzde de özgünlüğünü koruyan hamam yapılarında bu detaylar görülebilmektedir. Ancak, özgünlüğünü koruyan hamam yapısı oldukça sınırlı olduğundan ve aynı zamanda hamamların süreç içerisinde çok fazla onarım geçirmelerinden ötürü bilginin kaybolması da söz konusudur. Genel olarak, halen kullanılan hamamlarda ısıtma ve su

teknolojisinin değişmesi ile birlikte bu detayların bir kısmının tümüyle kaybolduğunu söylemek de mümkündür. Bu durumda belgelerden gelen bir takım bilginin, örneğin hamamın kuyusu veya sarnıcından su temininin minyatürlere yansması, oldukça özgün bir detayı ve işleyişi ortaya koymakta, bugün hamamlar üzerinden bu bilgiyi arama ve yorumlama imkânı sağlamaktadır.

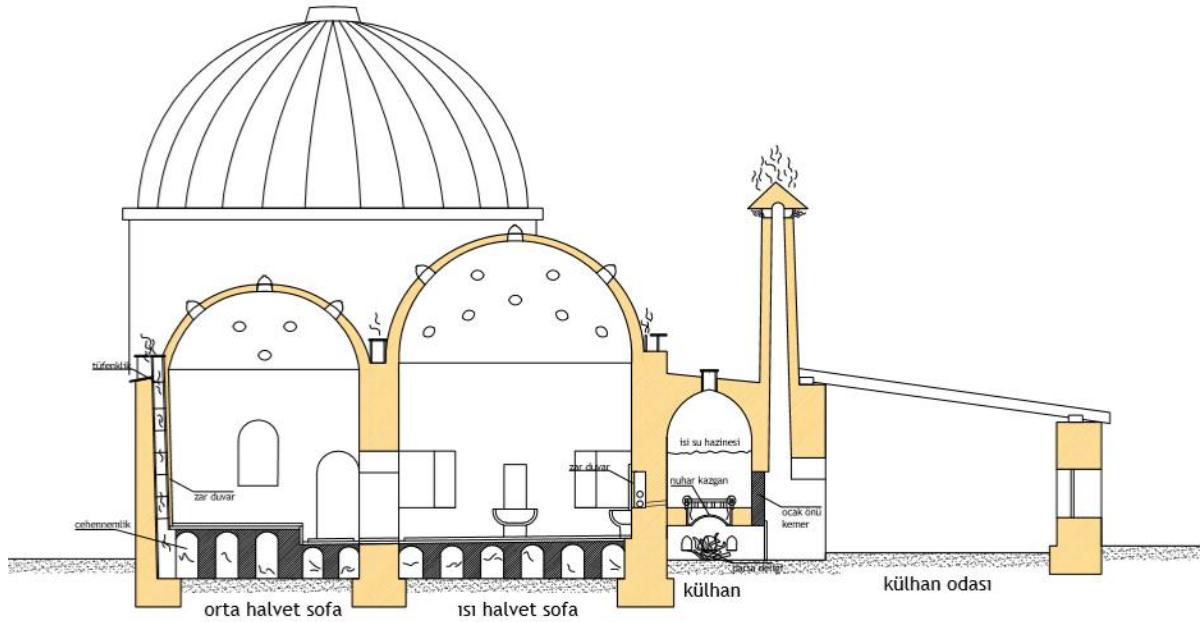

Şekil 13 - Hamamın su sistemi, plan üzerinde işaretlenerek (Avusturya Ulusal Kitaplığı, Cod. 8615, fol. 151)

16. yüzyıla ait çizimde görülen hamamın, belgelerden yansıyanlar ve mevcut hamamlar üzerinden yapılar okumalar neticesinde, temiz su ve atık su sisteminin nasıl çözülmüş olabileceğine ilişkin bir değerlendirme yapılmış ve hamam çizimi üzerine işaretlenmiştir (Şekil 13). Buna göre, hamama temiz suyun girişi, soğuk su deposunun dış cephesindeki, muhtemelen maslak görevi gören nişten sağlanmalıdır. Soğuk su deposuna gelen su, buradan soyunmalığıtaki şadırvana, helaya, sıcak su deposuna ve kurnalara gitmek üzere dağılır. Sıcak su deposunda ısınan su da kurnalara gitmek üzere, duvar içine yerleştirilmiş künk hatlarına bağlanmalıdır (Şekil 14). İki su deposunun varlığı, kurnalara sıcak ve soğuk iki su hattının varlığına işaret eder. Yıkama mekânlarında kullanılan su döşeme üzerindeki kanallarla, şadırvandaki su da döşeme altındaki künk boru hattı ile helaya gelmeli ve buradan da en kısa biçimde yapıdan çıkmalıdır. Şekil 14'deki kesitte gösterildiği gibi sıcak ve soğuk su boru hattı, duvar kesiti içerisinde bırakılmış boşluğa üst üste gelecek şekilde, boru hatlarının arası,

altı ve üstü harçla desteklenerek ve künkler de birbirine lökün ile bağlanarak yerleştirilmiş olmalıdır. Künk boru hatlarının önü zar duvar niteliğinde ince bir duvar ile örülerek sıvanmalıdır.

Belgelerden ve mevcut hamam yapılarından görüldüğü üzere, duvar kesiti içerisinde su veya duman taşıyan, yatayda veya düşeyde yerleştirilmiş künk boru hattı için adeta bir tesisat kanalı bırakılmış olması, hem yapının inşa sürecinde hem de gerekli onarım süreçlerinde hızlı ve akılcı çözüm oluşturmayı sağlayan bir detaydır. Bu tesisat kanalının önünün belgelerde görüldüğü üzere ince bir duvarla veya kimi hamamlarda gözlendiği kadarıyla çok kalın bir sıva katmanıyla kapatılması izlenir. İnce bir duvar örülmeyip çok kalın sıva tabakası ile kapatılması özgün bir çözüm olabileceği gibi, süreç içerisindeki onarımların da sonucu olabilir. Nitekim belgelerde tariflenen “zar duvar”, o yapı özelinde veya bazı hamam yapılarında uygulanmış olup (bazı bölgedeki veya bazı ustalarca uygulanan bir detay olup), tüm hamam yapılarındaki uygulamayı da içermiyor olabilir. Yine de, belgeler ve arazi gözlemleri örtüşerek, künk hatlarının önünün nasıl kapatıldığı ve terminolojisi hakkında bilgi oluşmuştur.

Şekil 14 - 16. yüzyıla ait çizimdeki hamamın hipotetik kesiti xxxviii

Belgelerden görüldüğü üzere başka bir zar duvar uygulaması da küllhan kazanının tamir veya yenileme sırasında çıkarılacağı ocak önü kemerinin içini doldurmak için kullanılmıştır. Önge'nin 12. ve 13. yüzyıl hamamları için tariflediği bu detayın, mevcut hamam incelemelerinden daha sonraki dönemlerde de kullanıldığı ve hatta 19. yüzyılın sonunda dahi aynı şekilde uygulandığı belgelere yansımıştır. Böylece, bu detayın hamam yapılarında genel olarak uygulanan bir detay olduğu kanısıyla, harabiyet vs. gibi sebeplerle izleri okunamayacak kadar deforme olmuş küllhanlar için, bu bilginin restitüsyon ve restorasyon uygulamalarında kullanılması söz konusu olmalıdır.

Günümüzde kimi restorasyon uygulamaları ile klasik bir baca formunu kazanan tütekliklerin, özgün durumlarına ilişkin bilgiyi de yine belgeler ve hamam incelemelerinden ortaya koymak mümkün olmuştur. Süreç içerisinde çok çabuk yok olan bu öğelerin, klasik baca olarak restore edilmeleri,

mimari öğenin işlevselliği açısından da doğru değildir. Özgün detayda tüteklikler, hamamcının bunların üzerini kapayan yassı taş veya tuğlayı açıp kapamasıyla hamamın ısınısını ayarlaması şeklinde çalışmaktadır.^{xxxix} Günümüzde restorasyon geçirmemiş ve işleyen hamamlarda hamamcılar yine buna benzer bir detayı, çekişi kuvvetlendirmek için boru ile uzatarak çözmüşken, restorasyon uygulamalarında ise bu çalışma prensibi pek de dikkate alınmamıştır (Şekil 15). Kayseri İncesu'da bulunan Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Külliyesi hamamında tüteklikler, masif bir baca gibi çözülse de işleyiş detayı özgün tütekliklerin çalışma prensibini sağlayabilecek niteliktedir. Kastamonu'daki hamam örneğinde ise tüteklikler klasik bir bacaya dönüşmüştür. Kılıç Ali Paşa Hamamı'nda, muhtemelen özgün tüteklik detaylarının varlığı, tütekliklerin doğru çözülmesi ile sonuçlanmıştır. Bu durum tütekliklerle ilgili yeterli bilginin olmadığı durumda, bu mimari öğelerin klasik bir baca gibi restorasyonlarda uygulandığını düşündürmektedir. Hâlbuki belgelere yansıyan ve özgün örneklerden yapılan okumalar, tütekliğin nasıl olması gerektiğini açıkça göstermiştir. Bu bilginin restorasyon uygulamalarında kullanılır bilgiye dönüşmesi gerekir.

Şekil 15 - (soldan sağa) 1. Tarsus Yeni Hamam (yazarın arşivi, 2017) 2. İncesu Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Külliyesi hamamı, tüteklikleri ve ayrıntı (yazarın arşivi, 2004) 3. Kastamonu'da bir hamam (yazarın arşivi, 2008) 4. Kılıç Ali Paşa Hamamı (URL 1)

Belgelerde hamamın suya ve ısınmaya bağlı teknik detayları arasında, hamamlarda kullanılan malzemeye ve uygulamasına yönelik olarak elde edilen bilgilerin malzeme analiz çalışmaları ile desteklenmesi gerekmektedir. Lökün kullanımı, cilalı sıva ve kalay uygulaması gibi belgelere yansıyanların, hamamlarda bu amaçla yapılacak gözlemler ve laboratuvar analizleri ile kullanılır bilgiye dönüşmesi ancak söz konusu olabilir. Belgelerden gelen bilgi, bu ayrıcalıklı uygulamanın hamamın su deposunda uygulandığını göstermekle birlikte, hamamlara ilişkin malzeme analiz çalışmalarında su depolarına ilişkin özel bir çalışmaya rastlanmamıştır. Malzeme örneği alınarak

incelenen su depolarında da belgelerde görülen bu uygulamayı destekleyen bir sonuç bulunamamıştır. Bu durum, belgenin yansıttığı hamamdaki bir uygulama olabileceği gibi (yani çok yaygın bir çözüm olmayabilir), su depolarının bu bilgiler ışığında tekrar değerlendirilmesinin gerekliliğini de gösterebilir.

Bütün bunlar ışığında bakıldığında, tarihi belgelerin hamam yapılarının su ve ısıtma sistemlerine ilişkin çok değerli bilgileri içerebildiği, bu bilgilerin ilgili terminoloji, malzeme ve teknik detay açısından literatüre ve restorasyon uygulamalarına katkı koyabilecek bilimsel ve pratik bilgiye dönüşebileceğini ortaya koymaktadır.

SONUÇ (CONCLUSION)

16. yüzyıla ait çizimdeki hamam inşa edilmiş midir bilinmez ama mimar ve hamamcı ustalarının tasarımı ve teknik çözümü ile hamamlar, Osmanlı döneminden günümüze ulaşan yapılar arasında teknik donanım açısından ayrıcalıklı yapılarıdır. Belki bu durum tüm su yapıları için söylenebilirdi ama hamamlar suyun yanı sıra ısıtma sistemine de sahip olmaları, aynı zamanda su ile ısıtma sisteminin birlikteliğinin çözümünü içerdiğinden, diğer su yapılarından farklıydı. Bundan ötürü olsa gerek ki tüm su yapılarını yapan yapı ustalarına hamamcı denilirdi.

Hamamlar, bir kısmının günümüzde kullanımı devam etmekle birlikte, aslında inşa edildikten sonra uzun süreler, yaklaşık 20. yüzyılın ikinci yarısına kadar aktif olarak kullanımları devam etmiş yapılarıdır. Bu aktif kullanım, aynı zamanda işlevin getirdiği suya ve ısınmaya bağlı yıpranmalar ve detaylarda eskimeler sebebiyle, süreç içerisinde çok defa onarım da görmüş yapılarıdır. Günümüzde işlevini devam ettiren hamamların, değişen su ve ısıtma teknolojisi ile birlikte farklılaşan detayları, işlevini devam ettiremeyen hamamlarda ise zaten göz ardı edilmiş/yok olmuş/değişmiş/bozulmuş detayları söz konusudur. Bugün kültür varlığı niteliğinde olan hamamların korunması sürecinde, hamamcı ustaları tarafından geliştirilen teknik detaylarının da belgelenmesi, analiz edilmesi, korunması ve sergilenmesi ve aynı zamanda bunların akademik ve pratik bilgiye dönüşmesi gerekliliği bulunmaktadır. Oysa bu detaylar günümüzün kimi hassas olmayan ve ivedi restorasyon uygulamaları ile birlikte yok olabilmektedir.

Hamamcı ustalarının geliştirdiği bu teknik detayların, tarihi belgelerden yansıyanlar ve de özgünlüğünü koruyan hamam yapıları üzerinden okumalarla daha da ayrıntılanabileceği kesindir. Hiç şüphesiz ki Osmanlı döneminde hamamların toplumsal hayatın önemli bir parçası olması ve de yabancıların Osmanlı kültüründeki hamamlara olan ilgisi, hamamların tarihi belgelere yansımada çok etkili olmuştur. Bu tarihi belgeler kimi zaman hamamlarla ilgili teknik detayları doğrudan ortaya koyarken, kimi zaman ise dolaylı olarak, hamamın detaylarını sorgulamada açıklayıcı olabilmektedir. Bu sebeple hamam yapılarını doğru okumak kadar, belgeleri de doğru değerlendirmek ve doğru sorularla belgelere yaklaşmak önemlidir.

Sonsöz olarak, hamamlar tarihi belgelere birçok halleri ile yansırken, belgelerde hamamın suya ve ısınmaya bağlı teknik detaylarını aramak, günümüzde eskimiş ve unutulmaya yüz tutmuş bu detayların kayıt altına alınması, hamamlarla birlikte korunması ve geleceğe aktarılması içindir.

Acknowledgements | Teşekkür Beyanı

Makalede kullanılan belgelerdeki Osmanlıca metinleri çeviren MEÜ Tarih Bölümü öğretim üyesi Mehtap Çelik'e, tüteklik kelimesinin kökenine dair sorularında bana yardımcı olan AÜ DTCF Tarih bölümü öğretim üyeleri Hülya Taş ve Mustafa Uyar'a, doktora tezi kapsamında incelediği Yıldız Sarayı'na ilişkin belgelerde hamama ilişkin bilgilerini benimle paylaşan MEÜ Sanat Tarihi Bölümü araştırma görevlisi Halil Elemana'ya ve de Piriştine hamam fotoğrafı için değerli hocam Ayşıl Yavuz'a teşekkürü bir borç bilirim.

Conflict of Interest Statement | Çıkar Çatışması Beyanı

Bu araştırmanın yürütülmesinde ve makalenin hazırlanmasında herhangi bir çıkar çatışması bulunmamaktadır.

There is no conflict of interest for conducting the research and/or for the preparation of the article.

Financial Statement | Finansman Beyanı

Bu araştırmanın yürütülmesinde ve makalenin hazırlanmasında finansman kaynağı bulunmamaktadır.

No financial support has been received for conducting the research and/or for the preparation of the article.

Ethical Statement | Etik Beyanı

Araştırma etik standartlara uygun olarak yapılmıştır.

All procedures followed in accordance with the ethical standards.

Author Contribution Statement | Yazar Katkı Beyanı

A. Fikir / Idea, Concept	B. Çalışma Tasarısı, Yöntemi / Study Design, Methodology	C. Literatür Taraması / Literature Review
D. Danışmanlık / Supervision	E. Malzeme, Kaynak Sağlama / Material, Resource Supply	F. Veri Toplama, İşleme / Data Collection, Processing
G. Analiz, Yorum / Analyses, Interpretation	H. Metin Yazma / Writing Text	I. Eleştirel İnceleme / Critical Review

AUTHOR 1: A/B/C/E/F/G/H

DİPNOTLAR (FOOTNOTES)

- ⁱ Ebuzziya Tevfik, 1973, 651. Gazeteci, yazar, matbaacı ve yayımcı olarak tanımlanan Ebuzziya Tevfik (Ziyad, 1994), 1909 yılında çıkarmaya başladığı Yeni Tasvîr-i Efkâr gazetesinde kaleme aldığı "Yeni Osmanlılar Tarihi" adlı anlatı dizisinde, kendisinin Rodos'ta sürgünde olduğu döneme ilişkin anılarında, Rodos'taki yapı inşası ve ustalarını anlattığı kısımda değinmiştir kâgir yapı yapan ustalarla ahşap yapı yapan ustalar arasındaki farka. Bu durumu "bizde" diyerek, İstanbul ve/veya Anadolu'daki durumla karşılaştırmış, hamam inşasının hamam yapısından anlayan, kalifiye usta ile inşa edildiğini ortaya koymuştur.
- ⁱⁱ Celâl Esad Arseven, İstîlâhât-ı Mi'mâriyye (Osmanlı Dönemi Mimarlık Sözlüğü) (2017, 73) adlı eserinde "*hamamcı: hamam yapmağa mahir duvarcı (umûmiyyetle kâr-gîrbînâ yapan duvarcılaradinür)*" şeklinde açıklamaktadır. Neslihan Sönmez (1997, 47) ise, Osmanlı Dönemi Yapı ve Malzeme Terimleri Sözlüğü'nde hamamcı esnafını; "*hamamcıyan: Taş duvar derzlerinin su geçirmemesi için ketenli harç ile swanıp perdablanması işini yapan ve özellikle hamam, sarnıç, suyolları inşaatında uzmanlaşmış işçiler grubu.*" olarak tanımlamıştır.
- ⁱⁱⁱ 1752 yılında İstanbul'da 177 hamamın hizmet verdiğini *İstanbul Hammâmları Defteri* başlıklı belgeden ortaya koyan Nina Ergin (2017, 131), iktidarın hamam sayısını kontrol altına almaya çalışırken bu kadar hamam inşa edilmesini hamam yöneticilerinin bunlardan kazanç sağlamayı düşündüklerine bağlamaktadır.
- ^{iv} Necipoğlu'nun (1986) "Plans and Models in 15th and 16th Century Ottoman Architectural Practice" isimli makalesinde ele aldığı hamam çizimleri arasında ve şahsımın Osmanlı Arşivi'nde yapmış olduğu taramalarda bulduğum hamam çizimleri arasında da en detaylı örnek bu çizim olarak görülmüştür.
- ^v Necipoğlu, 1986 tarihli makalesinde böyle bir şeyi belirtmezken, bundan 20 yıl sonraki bir başka çalışmasında (2016, 37), bu çizimin hassa mimarlar ocağından çıkmış olabileceği düşüncesindedir. Bu çizimin içinde bulunduğu ve benzer diğer resim albümleri için ise Metin And (1989), serbest çalışan minyatür sanatçıları olarak nitelendirdiği çarşı ressamı tarafından yapılmış olduğu iddiasındadır. Bu tür resim albümlerinde daha çok Osmanlı'ya dair sosyal hayat betimlemelerinin, minyatür ressamı tarafından yapılması durumu söz konusudur. Fakat hamam çiziminin içermiş olduğu teknik ayrıntı göz önüne alındığında, Necipoğlu'nun iddiasının daha uygun olduğu düşünülmektedir.
- ^{vi} Soyunmalık mekânının kubbe ile örtülmesi ve burada sekiler ve pabuçlukların varlığı ile soğukluk ve ılıkılık mekânlarının örtüsü ve yıkanmaya yönelik sekileri gibi özellikleri, Önge'nin (1988, 407-412) belirttiği, Mimar Sinan ve sonrasında gelişen hamam mimarisinin özellikleri ile örtüşüğü görülür.
- ^{vii} Kemal Ahmet Aru, Süheyl Ünver, Semavi Eyice ve Yılmaz Önge gibi kişilerin hamamlarla ilgili öncü ve kapsamlı yayınlarında "soyunmalık" tabiri kullanılırken, Ali Saim Ülgen "soğukluk" tabirini kullanmaktadır. Bu kaynakları referans alarak üretilen sonraki çalışmalar da bu iki terminoloji arasında gidip gelmektedir.

- ^{viii} Hamamda hela, tıraşlık ve soğuk su deposu gibi ısıtılmaması gereken mekânların da altında cehennemlik bulunmamaktadır.
- ^{ix} Örneğin; Yıldız Sarayı muhafaza duvarları içerisinde inşa olunması planlanan hamama ilişkin 18 Mayıs 1296 (30 Mayıs 1880 M.) tarihli *keşf-i emel* (ilk keşif) defterinde; "*hamam ve camekân ebniyeleri inşası*" denilmiştir (BOA, Y.PRK.HH.6-41).
- ^x Hamamların soyunmalık mekânlarının diğer kısımlara göre daha çok yok olmuş olmasında kullanılan malzeme ve inşa tekniğinin yanı sıra tasarımın da etkili olduğu düşünülebilir. Çünkü mekânsal ve işlevsel açıdan ısıtılan mekânların daha küçük ve alçak mekânlar olması, buna karşın soyunmalık mekânının rahat ve ferah olması için daha geniş ve yüksek bir hacim olması ve de kâgir duvarlarında pencere açıklıklarının bulunması, strüktürel açıdan hamamın diğer mekânlarına oranla zayıf olabilir. Ayrıca soyunmalık mekânının üst örtü biçimlenişi; büyük kubbe veya ahşap çatı ile örtülmesi de strüktürel sorunları ve yangın gibi riskleri barındırmıştır.
- ^{xi} Ünver (1973, 93) hamamların sıcaklığının 40-45 derece olduğunu belirtirken, Klinghardt (1927, 19) ve Aru (1949, 39) hamam mekânlarının sıcaklıklarını; sıcaklığın 30-40 derece, halvetlerin 40 derecenin üzerinde, soğukluğun ise 20-30 derece arasında olduğunu belirtmektedir. Dişli ve Çelik'in (2016) Ankara Şengül Hamamında yaptıkları sıcaklık ölçümlerinin Klinghardt ve Aru'nun verileriyle örtüştüğü görülürken, hamam mekânlarındaki neme ilişkin olarak; sıcaklık ve halvetlerde %100, ılıkılıkta ise %92 bağıl nem ölçüldüğü görülmüştür.
- ^{xii} Necipoğlu (1986, 226), duvar kesiti içerisindeki bu dairesel kesitli elemanları, muhtemelen incelemiş olduğu diğer hamam çiziminde havuz kenarındaki dairesel kesitli su elemanlarına dayanarak, su borusu olarak nitelemiştir. Oysa bunlar tüteklik borusudur. Hamamda hem suyun hem de dumanın taşınmasında kullanılan künkler, aynı malzemelerdir. Tüteklik künkleri dik olarak, su künkleri ise yatay olarak duvar içerisine yerleştirilir. Çizimde duvar kesiti içerisindeki dairesel kesitli künklerin konumu da aslında bunların su borusu olmadığını göstermektedir.
- ^{xiii} Ali Saim Ülgen'in (1997) Ayasofya hamamına ilişkin çizimlerinde de su deposunun altında cehennemliğin bulunduğu görülmektedir. Ayrıca Önge de (1981, 215) su deposunun altında cehennemliğin olduğunu belirtmiştir.
- ^{xiv} Hamamcılar ayrıca hamamın temiz ve taşların kalaylı olmasından, tellakların vazifelerini iyi yapmalarından ve peştamalların temiz bulundurulmasından da sorumluydular.
- ^{xv} İstanbul Kadı Sicilleri: İstanbul Mahkemesi 3 Numaralı Sicil (H.1027/M.1618), İSAM Yayınları, İstanbul 2010, Hüküm no: 49/5a-2.
- ^{xvi} Bundan başka "matbah (mutfak) odunu" ve "ekmekçi odunu" tabiriyle iki odun türü daha vardır. Çekisi en pahalı olan hamamcı odunudur (Ergin, 1995, 800).
- ^{xvii} Hamam su kaynakları, Önge'nin (1995, 41) ele aldığı 12. ve 13. yüzyıl hamamları için de benzerdir.
- ^{xviii} İstanbul Kadı Sicilleri: Eyüp Mahkemesi 82 Numaralı Sicil (H.1081/M.1670-1671), İSAM Yayınları, İstanbul 2010, Hüküm no: 220/41b-1.

- ^{xix} Kimi hamamlarda sadece sıcak su hattının olduğu da görülmüştür. Tek su hattının döşenmiş olmasındaki muhtemel sebep, teknik olarak hamam suyunun ısıtılacak kadar ısıtılmayacağından olsa gerekir.
- ^{xx} Lökün; sönmemiş kireç, çığ bezir ve pamuğun karıştırılıp tokmaklanması sonucu elde edilen bir macundur. Ayrıca, kireç ve zeytinyağının dövülmesi ile de oluşan macuna da lökün denilmektedir. Su sızdırmazlığı sağlayan bu macun, doğrudan sıvanarak uygulanabildiği gibi, keten lifleri üzerine sürülerek de uygulanması söz konusudur (Sönmez, 1997, 74).
- ^{xxi} 4 Mayıs 1802 tarihli Babıali’de bulunan bir hamamın tamir keşfinde (BOA, C.DH.206-10279) su boruları ve tütekliklerin tamiri sonrasında önüne tuğladan zar duvar örülmesi tariflenmiştir. Ali Saim Ülgen (1997, 177) ise tüteklik borularının önünün sıvandığından bahseder. Arazi çalışmalarında gözlemlenen hamamlarda her iki duruma da rastlanmıştır. Sıvandığı durumda çok kalın bir sıva katmanı uygulandığından adeta zar bir duvar oluşmaktadır.
- ^{xxii} BOA, AE.SSLM.III 164-9852
- ^{xxiii} BOA, ŞD.687-20
- ^{xxiv} Hasan Böke ve arkadaşlarının çalışmaları arasında Böke, vd.(2004), Uğurlu Sağın, Böke, vd.(2012), İpekçi, vd.(2019) ile Gürhan, vd.(2017) hamam sıvaları ile ilgili makale kapsamında değerlendirilmiş, ayrıntılı çalışmalardır.
- ^{xxv} BOA, C.DH.206-10279
- ^{xxvi} BOA, C.DH.206-13800
- ^{xxvii} Bu konu ile ilgili olarak 2019 yılında kendilerini ziyaret ettiğim ODTÜ Restorasyon laboratuvarından hocam Emine Caner Saltık ve Ayşe Tavukçuoğlu’na ve yine aynı yıl içerisinde görüştüğüm hocam Hasan Böke’ye (İYTE Mimari Restorasyon Bölümü laboratuvarı) danışmış, kendilerinin böyle bir malzemeye rastlamadıkları cevabını almıştım. Ancak, mimar Cafer Bozkurt’un Europa Nostra ödülü de almış Kılıç Alı Paşa Hamamı restorasyon uygulamasına ilişkin MEÜ Mimarlık Fakültesinde yapmış olduğu sunuşunda, su deposu sıva analizinde günümüzde seramiklerin üzerine uygulanan ”sır” benzeri bir katmanın olduğundan bahsetmişti. Bu “sır” katmanı, belgelerde rastlanan “kalay” uygulamasına karşılık gelebilir mi? sorusunu oluşturmuştur.
- ^{xxviii} Mehmet Sami Bayraktar’ın (2017) Vakıflar Dergisinde yayınlanan makalesi, Kastamonu’da bulunan üç külhan kazanı hakkında boyutları ve detayları hakkında ayrıntılı bilgiler içermektedir. Ayrıca Önge de (1995, 45), incelediği kazan boyutlarını ilişkin bilgileri aktarmıştır. Külhan kazanları ile ilgili bir ayrıntı da bakırcı ustalarının hamam kazanlarına uyguladıkları formdur. Bu form; kazanın ateşin üzerine gelen kısmının bombeli yapılması ile ateşin ısıtacağı yüzeyin arttırılması şeklindedir. Ancak, mevcut örneklerde külhan kazanları, Aru’nun veya Klinghardt’ın çizdiği gibi derin bir bombeye sahip değildir. Bununla birlikte bakırcı ustaları, külhan kazanlarının bu formunu hamam taslarına da uygulamış (Tayla, 2007), hamam tasları da küçük ölçekli bir külhan kazanını andırır niteliktedir. Öyle ki günümüzde plastikten üretilmiş olan hamam tasları da yine aynı formdadır.

^{xxix} BOA, C.DH.206-10279

^{xxx} İstanbul Kadı Sicilleri: Üsküdar Mahkemesi 84 Numaralı Sicil (H.999-1000 /M.1590-1591), İSAM Yayınları, İstanbul 2010, Hüküm no: 872/83b-3.

^{xxxi} Minyatürdeki rengi, dokusu ve şekli itibarıyla ahşap olduğu düşünülen bu pencere kanatlarını, Önge (1995, 45) demir olarak belirtmiştir. İçerideki nem düşünülürken demir pencere kanatları çok da akla yatkın gelmemektedir. Önge ayrıca, kontrol penceresi/menfezi dediği bu açıklığın çifte hamamlarda daima erkekler kısmında olduğunu da belirtmektedir.

^{xxxii} BOA, C.DH.206-10279

^{xxxiii} Bir başka belgede de (BOA, I.DH.142-7315); hamamdan çıkarılan eski kazanın satılıp, elde edilen paranın onarım masraflarında kullanıldığı görülmüştür. Buna benzer uygulamalara özellikle vakıf yapılarında ve de vakfın onarım masraflarına harcayacak yeterli geliri olmadığı durumlarda karşılaşılr.

^{xxxiv} BOA, C.DH.206-10279

^{xxxv} İstanbul Kadı Sicilleri: Eyüp Mahkemesi 3 Numaralı Sicil (H.993-995 /M.1585-1587), İSAM Yayınları, İstanbul 2010, Hüküm no: 281/30a-4.

^{xxxvi} Bu temizliğin nasıl yapıldığına ilişkin belgelerde bir bilgiye rastlanmazken, ocak ve tüteklik temizliği için muhtemelen bu mimari öğelerin ağızlarından (ocağın odun konulan ağız ve tütekliliklerin duman tüttüren ağızlarından), günümüzdeki gibi (ocağın odun konulan haznesi zaten ulaşılabilir, tütekliliklerde ise çatıdan tüteklik içine kum toplarının sallandırılıp çekilmesi ile) temizlendiği düşünülmektedir. Nitekim arazi gözlemlerinde, işleyen hamamların işletmecilerinden bu bilgi edinilmiştir. Cehennemlik ile ilgili olarak ise, hamam içinde döşemede açılacak bir noktadan cehennemliğe ulaşılması söz konusu olabilir, ama buna dair bir bilgiye ulaşamamıştır.

^{xxxvii} Basılı kaynaklarda tütek, tüteklilik, üteklik olarak ifade edilebilen tüteklilik kelimesinin tütmekten türetildiğini düşünerek sorgulamamıştım hiç, belgelerde tüfeng/tüfenk olarak karşılaşılan kadar. Çünkü tüfeng/tüfenk kelimesi Osmanlıca sözlüklerde ateşli silah olan tüfek olarak açıklanmakta ve hamamla ilgili hiçbir içerik bulunmamaktadır. Mimari terim olarak ise; İstılâhât-ı Mi'mariyye'de (Arseven, 2017, 61) "tüfenk" ve "tüfenklik" maddeleri mevcut olup, bugün tüteklilik olarak adlandırdığımız mimari öğeyi betimlemektedir. Günümüz literatüründe Doğan Hasol'un Ansiklopedik Mimarlık Sözlüğü (1993,146 ve 463) ile Adnan Turani'nin Sanat Terimleri Sözlüğünde (1975, 34) ise "dühenk" kelimesi ile karşılaşılmakta ve Farsça olduğu belirtilmektedir. Ancak Farsça sözlüklerde de "dühenk" kelimesi bulunmamaktadır. Bununla birlikte Mimar Mehmed Ağa'nın 17.yüzyıla ait Risale-i Mimariyye'sinde "duhenk" tabiri bulunmaktadır (Öz, 1943:281). Bütün bunlar ışığında bakıldığında mimari bir terim olarak kullandığımız tüteklilik kelimesinin, Osmanlı'da kullanılan "tüfenklik" kelimesinin benzerliğinden türemiş olabileceği ihtimali söz konusudur, çünkü günümüzde hamamcılar tüfenklik tabirini halen kullanmaktadırlar. Bununla birlikte konu ile ilgili olarak AÜDTCF Tarih Bölümü öğretim üyeleri Hülya Taş ve Mustafa Uyar ile yapmış olduğum görüşmeler neticesinde, "dühenk" ve

“tüfenk” kelimelerinin Osmanlılar’ın Arapçadan ve Farsçadan iki kelimeyi alarak yeni kelime türetme geleneği ile oluşmuş olabileceği ihtimali ortaya çıkmıştır. Bu durumda “dühenk”’in duman anlamındaki “duhân” kelimesinden (duhân ile en-g eki), “tüfenk” kelimesinin de tükürmek, dışarı fırlatmak, atmak anlamlarındaki “tuf” kelimesinden (tuf ile en-g eki) türemiş olma ihtimali söz konusudur. Sonuçta, günümüzde tüteklik, daha eskilerde ise “dühenk” veya “tüfenk” olarak adlandırılan mimari ögenin dumanı dışarı atan işlevinden kaynaklı benzer ama farklı kelimelerle ifadesi söz konusu olmuştur. En nihayetinde bu kelimelerin söyleyiş veya ses benzerliğinin de etkisi ile dühenk, tüfenk ve tütek olarak halk ağzında dönüşmüş olabileceği de dikkate değerdir.

^{xxxviii} Bu kesit çizilirken var olan plan kullanılmış, ancak planda bulunmayan detaylar, varsayımsal olarak akıl yürütülerek oluşturulmuştur. Örneğin; soyunmalık mekânında çok fazla pencerenin varlığı, kubbede bir aydınlık feneri olmamasını düşündürürken, külhan odasının kâğıt değil de sundurma ile örtülmesi, planda üst örtüye ilişkin herhangi bir izdüşümün olmamasından kaynaklıdır. Oysa diğer mekânlarda üst örtüye ilişkin bilgi çizime yansımıştır.

^{xxxix} Tüteklik kapaklarının açılması suretiyle cehennemlikteki sıcak havanın hareket ederek tütekliklerden dışarı atılması, böylece sıcak hava sirkülasyonu ile mekânın ısısının artması sağlanır. Bu sebeple hangi mekânın ısı ayarı yapılmak isteniyorsa, o mekânı çevreleyen tüteklikler, hamamcı tarafından açılır veya kapatılır. Geceleri, tütekliklerin kapaklarının kapanması (tütmemesi) ile hamamın ısısı sabitlenir, külhanda yanan ateş tazelenmez, ta ki sabahın ilk ışıkları ile külhan ateşinin tekrar canlandırılması, hamamın müşterilerine hazır hale getirilmesi sağlanır.

REFERANSLAR (REFERENCES)

- Ahmet Refik (Altınay). (1988a). *Hicri On İkinci Asırda İstanbul Hayatı (1100-1200)*. İstanbul: Enderun Kitabevi.
- Ahmet Refik (Altınay). (1988b). *On Altıncı Asırda İstanbul Hayatı (M.1553-1591)*. İstanbul: Enderun Kitabevi.
- And, M. (1989). Türk Resminde “Çarşı Ressamları”nın Yeri ve Önemi. *Argos*, 8 (Nisan 1989), 95-110.
- And, M. (2011). *16. Yüzyılda İstanbul Kent – Saray – Günlük Yaşam*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları
- Arseven, C. E. (2017). Osmanlı Dönemi Mimarlık Sözlüğü - Istılâhât-ı Mi'mâriyye. Çev. Şeyda Alpay. İstanbul: Kaknüs Yayınları.
- Aru, K.A. (1949). *Türk Hamamları Etüdü*. İstanbul: İTÜ Mimarlık Fakültesi.
- Atasoy, N. (1997). *1582 Surname-i Hümayun Düğün Kitabı*. İstanbul: Koçbank Yayını.
- Avusturya Ulusal Kitaplığı, Cod. 8615, fol. 151. Johannes Lewenklaui: Türk hükümdarlarının, askerlerinin, saray mensuplarının, şehirlerin vb. resimleri, Erişim 19 Kasım 2020, https://digital.onb.ac.at/RepViewer/viewer.faces?doc=DTL_7950321&order=1&view=SINGLE#
- Bayraktar, M. S. (2017). Kastamonu’da Üç Tarihi Külhan Kazanı. *Vakıflar Dergisi*, 47, 99-132.
- BOA, Y.PRK.HH.6-41. T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Yıldız Perakende Evrakı Hazine-i Hassa Maruzatı Tasnifi.
- BOA, C.DH.206-10279. T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Cevdet Dahiliye Tasnifi.
- BOA, AE.SSLM.III.164-9852. T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Ali Emiri III. Selim Tasnifi.
- BOA, ŞD.687-20. T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Şurâyı Devlet Tasnifi.
- BOA, I.DH.142-7315. T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, İrâde-i Dahiliye Tasnifi.
- Böke, H., Akkurt, S. ve İpekoğlu, B. (2004). Tarihi Yapılarda Kullanılan Horasan Harcı ve Sıvalarının Özellikleri. *Yapı*, 269, 90-95.
- Dişli, G. ve Çelik, N. (2016). Heating System Evaluation of an Ancient Turkish Bath: The Bath of Süleymaniye Hospital. 12th International Conference on Heat Transfer, Fluid Mechanics and Thermodynamics (HEFAT 2016).
- Ebuzziya Tefvîk. (1973). *Yeni Osmanlılar Tarihi*. Çev. Şemsettin Kutlu. İstanbul: Hürriyet Yayınları.
- Ergin, N. (2017). 1752 İstanbul’unda Hamamların ve Hamam Çalışanlarının Haritasını Çıkarmak. *Ekmek Aslanın Ağzından: Osmanlı Şehirlerinde Hayatlarını Kazanmak İçin Mücadele Eden*

- Zanaatkârlar*. Ed. Suraiya Faroqhi. İstanbul: Koç Üniversitesi Yayını, 125-153.
- Ergin, O. N. (1995). *Mecelle-i Umûr-ı Belediyye*. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları.
- Gürhan, F., Uğurlu Sağın, E. ve Böke, H. (2017). Aydın Eski Hamam Sıva Özellikleri. *6. Tarihi Yapıların Korunması ve Güçlendirilmesi Sempozyumu*, 227-236.
- Hasol, D. (1993). *Ansiklopedik Mimarlık Sözlüğü*. İstanbul: YEM Yayınları.
- İpekçi, E., Uğurlu Sağın, E. ve Böke, H. (2019). Interior Plastering of Ottoman Bath Buildings. *Case Studies in Construction Materials*, 11, 1-12.
- İstanbul Kadı Sicilleri: İstanbul Mahkemesi 3 Numaralı Sicil (H.1027/M.1618), İSAM Yayınları, İstanbul 2010, Hüküm no: 49/5a-2.
- İstanbul Kadı Sicilleri: Eyüp Mahkemesi 3 Numaralı Sicil (H.993-995 /M.1585-1587), İSAM Yayınları, İstanbul 2010, Hüküm no: 281/30a-4.
- İstanbul Kadı Sicilleri: Eyüp Mahkemesi 82 Numaralı Sicil (H.1081/M.1670-1671), İSAM Yayınları, İstanbul 2010, Hüküm no: 220/41b-1.
- İstanbul Kadı Sicilleri: Üsküdar Mahkemesi 84 Numaralı Sicil (H.999-1000 /M.1590-1591), İSAM Yayınları, İstanbul 2010, Hüküm no: 872/83b-3.
- Klinghardt, K. (1927). *Türkische Bäder*. Stuttgart: Julius Hoffmann.
- Kuran, T. (Ed.). (2012). *Mahkeme Kayıtları Işığında 17. Yüzyıl İstanbul'unda Sosyo-Ekonomik Yaşam*. Cilt 5,7,8 – Vakıflar. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Necipoğlu, G. (1986). Plans and Models in 15th and 16th Century Ottoman Architectural Practice. *The Journal of the Society of Architectural Historians*. 45 (3), 224-243.
- Necipoğlu, G. (2006). Sinan Çağında Mimarlık Kültürü ve Âdâb: Günümüze Yönelik Yorumlar. *Osmanlı Mimarlık Kültürü*. Haz. Hatice Aynur, A.Hilal Uğurlu. İstanbul: Kubbealtı Yayınları, 19-66.
- Önge, Y. (1981). Eski Türk Hamamlarında Su Tesisatı ile ilgili Bazı Detaylar. *1. Uluslararası Türk-İslam Bilim ve Teknoloji Tarihi Kongresi Bildirileri, c.V*. İstanbul, 213-223.
- Önge, Y. (1988). Anadolu'da Türk Hamamları Hakkında Genel Bilgiler ve Mimar Koca Sinan'ın İnşa Ettiği Hamamlar. *Mimarbaşı Koca Sinan Yaşadığı Çağ ve Eserleri*. İstanbul: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 403-428.
- Önge, Y. (1995). *Anadolu'da XII-XIII. Yüzyıl Türk Hamamları*. Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları.
- Öz, T. (1943). Mimar Mehmet Ağa ve Risalei Mimariye III. *Arkitekt*, 143-144, 276-282.
- Özcan, T. (2003). *Fetvalar Işığında Osmanlı Esnafı*. İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- Reyhan, K. (2004). Construction Techniques and Materials of the Ottoman Period Baths in

- Seferihisar – Urla Region. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi. İzmir Teknoloji Enstitüsü.
- Sak, İ. & Çetin, C. (2008). *45 Numaralı Konya Şer'iyeye Sicili*. Konya: Selçuk Belediyesi Kültür Yayınları
- Sönmez, N. (1997). *Osmanlı Dönemi Yapı ve Malzeme Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: YEM Yayınları.
- Tayla, H. (2007). *Geleneksel Türk Mimarisinde Yapı Sistem ve Elemanları I*. İstanbul: TAÇ Vakfı
- Turani, A. (1975). *Sanat Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Toplum Yayınları.
- Uğurlu Sağın, E., Böke, H., Aras, N. ve Yalçın, Ş. (2012). Determination of CaCO₃ and SiO₂ Content in the Binders of Historic Lime Mortars. *Materials and Structures*, 45, 841-849.
- Uluç, L. (2006). *Türkmen Governors Shiraz Artisans and Ottoman Collectors – Sixteenth Century Shiraz Manuscripts*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- URL 1. Kılıç Ali Paşa Hamamı. Erişim 9 Mart 2020, <http://kilicalipasahamami.com/tr/wp-content/uploads/2012/12/hakkimizda2-1020x344.jpg>
- Ülgen, A. S. (1997). Hamam maddesi. *İslam Ansiklopedisi*, cilt 5/1. Eskişehir: Milli Eğitim Bakanlığı Yayını, 174-178.
- Ünver, S. (1973). Türk Hamamı. *Belleten*, cilt: XXXVII (145-148). Ankara: Türk Tarih Kurumu, 87-94.
- Yurdaydın, H. G. (1976). *Beyân-ı Menâzil-i Sefer-i Irak*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını.
- Ziyad, E. (1994). Ebüzziya Mehmet Tefik maddesi *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Erişim 23 Mart 2020, <https://islamansiklopedisi.org.tr/ebuzziya-mehmed-tevfik>

YAZARIN BİYOGRAFİSİ (BIOGRAPHY OF THE AUTHOR)

Tuba AKAR

Lisans eğitimini 1997 yılında Çukurova Üniversitesi Mimarlık Bölümü'nde tamamladı. Yüksek lisans ve doktora derecelerini ise Orta Doğu Teknik Üniversitesi Mimarlık Bölümü Restorasyon programında 2002 ve 2009 yıllarında aldı. Lisansüstü eğitimi sürecinde aynı üniversitede araştırma görevlisi olarak çalıştı. 2009 yılından itibaren Mersin Üniversitesi Mimarlık Bölümünde öğretim üyesi olarak görev yapmaktadır. Çalışma ve ilgi alanları; kentsel ve mimari koruma, tarihi süreçte vakıf kurumu, Vakıflar Genel Müdürlüğü ve koruma, korumada tarihi kaynaklar, Osmanlı dönemi ticari yapıları ve tarihi ticari merkezler.